

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра історії та методики її навчання

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ У ЗАКЛАДАХ
ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня магістр
спеціальності 014.03 Середня освіта
(історія)
освітньої програми Середня освіта:
історія. Громадянська освіта і
національно-патріотичне виховання
Бостан Марії Сергіївни
Керівник к.і.н., доц.. Гончарова Н.О.
Рецензент Акчебаш А.В., вчитель історії
Ізмаїльського ліцею №1 з гімназією з
поглибленим вивченням англійської мови

Ізмаїл – 2024

Робота допущена до захисту

на засіданні кафедри історії та методики її навчання
(назва випускової кафедри)

протокол № 7 від «12»

грудня 2024 р.

Завідувач кафедри

Н.Тончарова Н.О.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Робота пройшла

публічний захист на

відкритому засіданні ЕК

«25» грудня 2024 р.

Оцінка 87,5 добре
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

М.Татаренко Т.С.
(підпис) (прізвище, ініціали)

АНОТАЦІЯ

Темою цього дослідження є особливості історико-краєзнавчої роботи у загальноосвітніх закладах. Об'єктом дослідження є історико-краєзнавча робота у закладах загальної середньої освіти. Предметом дослідження виступають особливості історико-краєзнавчої роботи у закладах загальної середньої освіти. Метою пропонованої роботи є аналіз природи та підходів до організації історико-краєзнавчої роботи у закладах загальної середньої освіти.

Шкільне краєзнавство, як багатокомпонентний напрямок освітньої діяльності, поєднує в собі методологічні, дидактичні та організаційні підходи, спрямовані на формування у школярів глибокого розуміння соціально-культурних, історичних та природних особливостей рідного краю. Даний напрям є невід'ємною складовою національної системи освіти, яка, згідно з "Національною доктриною розвитку освіти України", має будуватися на культурно-історичних цінностях українського народу, акцентуючи на патріотичному вихованні та розвитку національної свідомості. Основою шкільного краєзнавства є інтеграція освітнього процесу та позакласної діяльності, що дозволяє учням глибше засвоювати матеріал через дослідницькі методи, екскурсії, експедиції та практичні заняття.

Різноманітні наукові підходи, представлені в роботах провідних дослідників (зокрема, І. Т. Пруса, М. Ю. Костриці, В. В. Обозного), пропонують різні трактування поняття шкільного краєзнавства, що свідчить про його багатофункціональність та дидактичний потенціал. Шкільне краєзнавство виконує важливі завдання: сприяє поглибленому вивченню учнями основних дисциплін, зміцнює духовні та моральні цінності, формує громадянську та національну ідентичність. Важливим компонентом є участь учнів у пошуково-дослідницькій діяльності, яка включає не лише вивчення архівних джерел, а й практичне застосування набутих знань під час польових досліджень.

Висвітлюючи структуру та функції шкільного краєзнавства, дослідження показує важливість міждисциплінарної взаємодії, коли учні беруть участь у вивченні історичних, природничих, культурологічних та соціально-економічних аспектів рідного краю, що, в свою чергу, формує в них відповідальність за збереження культурної спадщини та навколишнього середовища. Організаційні форми шкільної краєзнавчої роботи включають не лише традиційні уроки, але й різноманітні факультативи, краєзнавчі гуртки, конференції, експедиції та музейні проєкти, що забезпечують систематичне навчання та розвиток дослідницьких навичок у школярів. Участь учнів у таких проєктах сприяє формуванню наукового мислення та підвищує їх інтерес до дослідження власної історії та культури.

Таким чином, шкільне краєзнавство є потужним інструментом не лише для інтеграції учнів у процес наукового пізнання, але й для виховання свідомого громадянина, здатного брати участь у збереженні та примноженні культурних, історичних і природничих надбань рідного краю.

ANNOTATION

The topic of this research is the specific features of historical and local studies work in general educational institutions. The object of the research is historical and local studies work in general secondary education institutions. The subject of the research is the specific features of historical and local studies work in general secondary education institutions. The goal of the proposed work is to analyze the nature and approaches to organizing historical and local studies work in general secondary education institutions.

School-based local studies, as a multi-component direction of educational activity, combines methodological, didactic, and organizational approaches aimed at fostering a deep understanding among students of the socio-cultural, historical, and natural characteristics of their native region. This direction is an integral part of the national education system, which, according to the "National Doctrine of Education Development of Ukraine," is built on the cultural and historical values of the Ukrainian people, with a focus on patriotic education and the development of national consciousness. The foundation of school-based local studies is the integration of the educational process with extracurricular activities, allowing students to grasp material more deeply through research methods, excursions, expeditions, and practical exercises.

Various scientific approaches, presented in the works of leading researchers (including I.T. Prus, M.Y. Kostrytsia, V.V. Obozny), offer different interpretations of the concept of school-based local studies, indicating its multifunctionality and didactic potential. School-based local studies serve important purposes: it promotes in-depth learning of core subjects, strengthens spiritual and moral values, and shapes civic and national identity. A key component is student participation in research activities, which involves not only the study of archival sources but also the practical application of acquired knowledge during field research.

By highlighting the structure and functions of school-based local studies, the research demonstrates the importance of interdisciplinary interaction, where

students engage in the study of historical, natural, cultural, and socio-economic aspects of their native region, which in turn fosters a sense of responsibility for preserving cultural heritage and the environment. The organizational forms of school-based local studies include not only traditional lessons but also various electives, local studies clubs, conferences, expeditions, and museum projects that ensure systematic learning and the development of research skills in students. Student involvement in such projects fosters scientific thinking and enhances their interest in exploring their own history and culture.

Thus, school-based local studies serve as a powerful tool not only for integrating students into the scientific learning process but also for raising conscious citizens capable of participating in the preservation and enhancement of the cultural, historical, and natural heritage of their native region.

ЗМІСТ

ВСТУП	9
РОЗДІЛ 1: ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА РОБОТА У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ.....	13
1.1. Шкільне краєзнавство: визначення, предмет, мета і завдання.....	13
1.2. Теоретичні засади шкільної історико-краєзнавчої роботи	18
1.3. Історія розвитку шкільного краєзнавства у незалежній Україні	28
Висновки до Розділу 1.	38
РОЗДІЛ 2: ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА РОБОТА У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ ЯК ПЕДАГОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН	40
2.1. Організаційні форми та основні напрямки шкільної історико- краєзнавчої роботи.....	40
2.2. Поняття та етапи шкільних краєзнавчих експедицій.....	46
2.3. Учнівські наукові дослідження як частина історико-краєзнавчої роботи у школі.....	55
Висновки до Розділу 2	68
РОЗДІЛ 3: МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ІСТОРИКО- КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ	71
3.1. Методи організації історико-краєзнавчої роботи як форми позакласної діяльності	71
3.2. Побудова міжпредметних зв'язків під час організації історико- краєзнавчої роботи у ЗЗСО	76
3.3. Планування діяльності історико-краєзнавчого клубу у загальноосвітньому закладі.....	82
Висновки до Розділу 3	86

ВИСНОВКИ.....	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	94
ДОДАТОК А: МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ В ШКОЛІ	100

ВСТУП

Темою цього дослідження є особливості історико-краєзнавчої роботи у загальноосвітніх закладах.

Актуальність дослідження, присвяченого темі «Особливості історико-краєзнавчої роботи у загальноосвітніх закладах», визначається зростаючою потребою у вихованні національно свідомих, соціально активних громадян, здатних усвідомлювати культурно-історичну значущість рідного краю в контексті загальнодержавної історії. Сучасні тенденції розвитку освітніх практик вимагають інтеграції локальних історичних та краєзнавчих досліджень у навчальний процес як засобу формування в учнів широкого спектра знань і навичок, що сприяють усвідомленню власної ідентичності та місця в суспільстві. У цьому аспекті історико-краєзнавча робота набуває особливої значущості, оскільки дозволяє поєднувати теоретичне засвоєння історичних знань із практичним дослідженням минулого через безпосередній досвід вивчення локальних об'єктів культурної та природної спадщини.

Крім того, в умовах глобалізації та зростаючої уваги до питання збереження регіональних особливостей, шкільне краєзнавство стає ефективним інструментом інтеграції молодого покоління в контекст культурної та історичної тяглості. Це дослідження має на меті не лише з'ясувати специфіку методів і форм історико-краєзнавчої роботи в школах, але й визначити оптимальні педагогічні підходи до формування в учнів критичного мислення, дослідницьких навичок та активної громадянської позиції. Зважаючи на сучасні виклики, зокрема потребу у формуванні стійких моральних орієнтирів і патріотичних цінностей, дослідження шкільної історико-краєзнавчої роботи стає вкрай необхідним.

Таким чином, дослідження цієї тематики відображає не лише наукову, але й практичну необхідність переосмислення ролі краєзнавчої діяльності у вихованні учнів, що робить його актуальним для сучасної системи освіти.

Об'єктом дослідження є історико-краєзнавча робота у закладах загальної середньої освіти. **Предметом** дослідження виступають особливості історико-краєзнавчої роботи у закладах загальної середньої освіти.

Метою пропонованої роботи є аналіз природи та підходів до організації історико-краєзнавчої роботи у закладах загальної середньої освіти.

При цьому в роботі акцентується увага на послідовному вирішенні наступних **завдань**:

- 1) визначити предмет, мету та завдання шкільного краєзнавства;
- 2) проаналізувати теоретичні засади шкільної історико-краєзнавчої роботи;
- 3) дослідити історію розвитку шкільного краєзнавства у незалежній Україні;
- 4) проаналізувати організаційні форми та основні напрямки шкільної історико-краєзнавчої роботи;
- 5) встановити зміст поняття та етапи шкільних краєзнавчих експедицій;
- 6) проаналізувати учнівські наукові дослідження як частину історико-краєзнавчої роботи;
- 7) дослідити методи організації історико-краєзнавчої роботи у загальноосвітніх закладах;
- 8) проаналізувати побудову міжпредметних зв'язків під час організації історико-краєзнавчої роботи у ЗЗСО;
- 9) розробити та запропонувати план діяльності історико-краєзнавчого клубу у ЗЗСО.

Для досягнення мети дослідження і вирішення означених завдань були використані наступні методи:

- 1) *описовий метод*, який використовується протягом усього дослідження під час роботи з науковими дослідженнями;
- 2) *метод педагогічного моделювання*, завдяки якому стає можливим розробити план діяльності історико-краєзнавчого клубу у

ЗЗСО.

Наукова новизна роботи полягає у поданні комплексного дослідження структури та сутності історико-краєзнавчої роботи, а також дослідження її особливостей у закладах загальної середньої освіти.

Джерельну базу дослідження складають наукові розробки фахівців галузі педагогіки, психології та соціології, а краєзнавців, фахівців зі шкільного та спортивного туризму тощо.

Практичне значення дослідження обумовлює можливість використання отриманих результатів під час підготовки студентів до семінарських або практичних занять, при написанні курсових робіт, при організації історико-краєзнавчої роботи в закладах загальної середньої освіти. Розроблена модель може бути впроваджена як форма позаурочної діяльності у середній школі будь-якого закладу загальної середньої освіти.

Достовірність результатів дослідження забезпечується обсягом аналізованого матеріалу, методологією і загально-теоретичною базою дослідження, залученням праць авторитетних зарубіжних і вітчизняних фахівців, що складають практичну базу магістерської роботи.

Результати апробації. Наукові знання магістерської роботи доповідалися на наукових конференціях:

- 1) Науковий пошук студентів та аспірантів ххі ст.: сучасні проблеми та тенденції розвитку гуманітарних і соціально-економічних наук. Випуск 10
- 2) Експериментальні та теоретичні дослідження в контексті сучасної науки

Структура дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатку. Загальний обсяг роботи становить 102 сторінки.

У вступі визначаються тема і завдання дослідження, зазначається його об'єкт, предмет, задачі, методи та теоретична база.

У першому, теоретичному розділі, досліджуються теоретичні засади історико-краєзнавчої роботи у загальноосвітніх закладах: визначається

дефініція, предмет та сутність шкільного краєзнавства, аналізується розвиток цієї дисципліни в історичній площині.

У другому розділі проводиться аналіз особливостей історико-краєзнавчої роботи у ЗЗСО: досліджуються форми та напрямки шкільного краєзнавства; визначається сутність краєзнавчої експедиції як частини історико-краєзнавчої роботи, а також – описуються особливості учнівських наукових досліджень.

У третьому розділі досліджуються методичні аспекти організації історико-краєзнавчої роботи у ЗЗСО: аналізуються методи організації такої роботи; вивчається питання побудови міжпредметних зв'язків та наводиться розробка плану діяльності історико-краєзнавчого клубу на базі ЗЗСО.

Висновки магістерської роботи відображають результати проведеного дослідження, а у **додатку** розміщено другорядні для основного перебігу дослідження матеріали, які можуть бути використані у межах роботи з темою.

РОЗДІЛ 1: ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА РОБОТА У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

1.1. Шкільне краєзнавство: визначення, предмет, мета і завдання

Краєзнавство і народознавство міцно увійшли до сучасного лексикону, стали загальновідомими та зрозумілими широкому загалу. Для багатьох дослідників, як професіоналів, так і аматорів, ці поняття стали невід'ємною частиною життя, визначивши їхній суспільно корисний напрям діяльності. Ми є свідками та учасниками багатогранного процесу, відомого як краєзнавчий рух, який активно розвивається на всіх рівнях – від місцевих громад до столиці. Цей рух включає в себе проведення численних конференцій, семінарів, експедицій, конкурсів, круглих столів та олімпіад. Відкриваються пам'ятники та музеї, видаються книги, присвячені краєзнавчій тематиці.

У 1990 році відновилася Всеукраїнська спілка краєзнавців, заборонена у 1930-х роках, разом з її друкованим виданням – журналом «Краєзнавство», а у 2008 році вона була реорганізована в Національну спілку краєзнавців України, яка діє як творча професійна організація. В освітні, культурні та наукові процеси активно включаються навчальні заклади. Краєзнавча діяльність базується на розумінні значущості національного виховання через героїчну історію українського народу, яку раніше замовчували або спотворювали через ідеологічні причини [1, с. 23].

Державне визнання краєзнавства можна побачити в Указі Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» (2001) та в Програмі розвитку краєзнавства до 2010 року, затвердженій Кабінетом Міністрів України 10 червня 2002 року. Це закономірно, адже історико-краєзнавчі дослідження є духовним фундаментом для процесів державотворення в незалежній Україні. Вони відіграють важливу роль у

національно-культурному відродженні та патріотичному вихованні молоді, особливо школярів.

Шкільне краєзнавство – це насамперед курс, що вивчається через лекції та практичні заняття, і завершується складанням заліку. Його предметом є організаційна та методична діяльність вчителя, який керує шкільною краєзнавчою роботою. Ми ознайомимося з історією краєзнавчого руху, зокрема дитячого та шкільного, його організаційними формами, основними напрямками та методами роботи.

У "Національній доктрині розвитку освіти України", затвердженій указом Президента 17 квітня 2002 року (№ 347/2002), у розділі "Національний характер освіти і національного виховання" зазначено, що освіта має будуватися на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності. Основне завдання полягає у формуванні свідомого громадянина та патріота [32]. Найкращим способом реалізації цього є звернення до історії, звичаїв, обрядів і традицій рідного краю, села або міста.

Концепція безперервної історичної освіти в Україні акцентує увагу на важливості знання не лише історії власного народу, але й минулого населення, що проживає в конкретному регіоні, місті або селі. Тому краєзнавство та регіональна історія мають стати невід'ємною частиною вітчизняної історії.

Науковці мають різні підходи до визначення шкільного краєзнавства. Наприклад, Іван Терентійович Прус вважає краєзнавство дидактичною категорією, що передбачає всебічне вивчення учнями конкретної території через різні джерела, особливо за допомогою спостережень під керівництвом викладача. Дехто вважає це принципом навчання і виховання, а також методом для здобуття знань, навичок і вмінь.

М. Ю. Костриця та В. В. Обозний описують шкільне краєзнавство як комплексну діяльність школярів під керівництвом учителя, яка включає навчально-освітню, пошуково-дослідницьку та громадсько-корисну роботу в

процесі вивчення рідного краю [28, с. 22]. Різноманітність визначень пов'язана з багатогранністю цього поняття, його педагогічною багатофункціональністю і недостатньою теоретичною розробкою.

Отже, шкільне краєзнавство охоплює вивчення учнями природи, соціально-економічного життя, історії та культури рідного краю під керівництвом учителя як під час уроків, так і поза ними. Основні риси цього процесу — локальний характер досліджень і активна діяльність учнів. Як наукова галузь, шкільне краєзнавство базується на фундаментальних принципах, дотримання яких є обов'язковим.

1. Патріотична орієнтація. Краєзнавча діяльність спрямована на виховання національної свідомості, гордості та любові до рідного краю, його героїчного минулого, а також на формування патріотизму, що включає готовність захищати свою Батьківщину, сприяти її розвитку та зміцненню її незалежності й суверенітету.

2. Науковий підхід. Краєзнавчі дослідження повинні базуватися на міцному науковому фундаменті, враховувати теоретичні знання, а також форми та методи дослідницької діяльності.

3. Врахування природних можливостей. Необхідно враховувати природні особливості дітей різного віку: дошкільнят, учнів молодшої школи (1-4 класи), середньої (V-IX класи) та старшої школи (X-XII класи). Зміст та обсяг краєзнавчих завдань повинні відповідати їхнім віковим можливостям, бути доступними та цікавими.

4. Поєднання дослідницької та суспільно корисної діяльності. На основі проведених досліджень слід створювати краєзнавчі куточки, музеї, доглядати за могилами героїв, пам'ятниками та розповсюджувати краєзнавчі знання.

5. Комплексний підхід. Під час вивчення краю важливо використовувати міжпредметні зв'язки, оскільки навіть звичайна експедиція може охоплювати знання з природознавства, історії, культури, географії, економіки, етнографії та інших наук, що вимагає спільної роботи вчителів різних дисциплін.

6. Систематичність. Краєзнавча робота повинна проводитися протягом усього навчального року, включаючи канікули, і охоплювати всі напрями діяльності.

7. Планомірність. Важливо уникати спонтанності в краєзнавчій роботі. У річних планах школи, класних керівників та керівників гуртків мають бути визначені конкретні заходи, дати та виконавці.

8. Наступність та координація. Цей принцип передбачає поступовий перехід від простіших рівнів до складніших, а також налагодження взаємозв'язків між різновіковими краєзнавчими гуртками, факультативами та іншими організаціями.

9. Співпраця з місцевими державними та громадськими установами. Шкільне краєзнавство повинно розвиватися на основі тісної співпраці з місцевими відділами освіти, культури та туризму, бібліотеками, музеями, архівами, станціями юних туристів і природознавцями.

10. Поєднання дитячого самоврядування з педагогічним керівництвом. У краєзнавчій діяльності має бути забезпечений баланс між самостійною роботою дітей і керівництвом педагогів.

11. Прозорість і дух змагань. Важливо забезпечити відкритість у краєзнавчій роботі та впроваджувати елементи змагань для стимулювання активності учнів [27, с. 21].

Шкільне краєзнавство є багатофункціональною діяльністю. В процесі співпраці вчителів і учнів реалізуються такі завдання:

1) Освітньо-пізнавальна функція — поглиблене вивчення та розуміння історії рідного краю.

2) Пошуково-дослідницька діяльність — науковий пошук, відкриття нових фактів, подій, явищ або історичних персоналій. Учні під керівництвом вчителя здобувають не тільки знання, але й навички роботи з науковими джерелами, архівними матеріалами, музейними експонатами, навчаються спостерігати, фіксувати спогади, аналізувати, синтезувати інформацію та

формулювати власні висновки, які перетворюють на повідомлення, реферати, доповіді, наукові роботи, статті.

3) Творча та суспільно корисна діяльність — догляд за пам'ятниками, підтримка ветеранів, організація виставок і музейних експозицій, поширення знань про рідний край.

Під час краєзнавчої роботи учні та вчителі користуються різними джерелами інформації:

1) Матеріальні — археологічні та архітектурні пам'ятки, різноманітні артефакти.

2) Письмові — краєзнавча література, газети, журнали, довідники, путівники, архівні матеріали місцевих організацій, шкіл, підприємств, архіви державних і місцевих установ.

3) Усні джерела — спогади очевидців, пісні, легенди, перекази та казки.

Окреме місце серед джерел для досліджень займають місцеві краєзнавчі об'єкти, що стають базою для навчальної та дослідницької діяльності учнів:

1) Адміністративно-політичні — населені пункти, райони, області, регіони, державні та громадські організації.

2) Економічні — заводи, фабрики, фермерські господарства, об'єкти підприємництва, транспорту та зв'язку.

3) Історичні — пам'ятники, меморіали, заповідники.

4) Освітньо-культурні — школи, бібліотеки, театри, музеї.

5) Природні — урочища, ліси, гори, річки тощо.

Дослідження в краєзнавстві проводяться з використанням різних методів, таких як опрацювання літератури, архівних і музейних фондів, археологічні пошуки, складання хронологій, діаграм, таблиць, спостереження, запис спогадів, збір топонімічних даних, використання математичних, статистичних і технічних засобів.

Таким чином, шкільне краєзнавство має низку важливих завдань:

- сприяє глибокому засвоєнню основних навчальних дисциплін учнями;
- допомагає відновити та зміцнити духовні, моральні цінності та національну свідомість;
- формує згуртований учнівський колектив, об'єднаний спільними цілями;
- поповнює музеї, архіви та краєзнавчі куточки завдяки збору та вивченню матеріалів про історію рідного краю;
- сприяє розвитку інтересу до наукового пізнання та формує дослідницькі навички у школярів.

Підсумовуючи, можна зазначити, що основним об'єктом курсу "Шкільне краєзнавство" є педагогічна діяльність вчителя, який організовує краєзнавчу роботу, використовуючи різні форми та методи педагогічного керівництва процесом пізнання, дослідження та застосування учнями знань про рідний край.

1.2. Теоретичні засади шкільної історико-краєзнавчої роботи

Розглянемо окремі теоретичні положення та основні засади краєзнавства, що безпосередньо стосуються шкільного краєзнавства, зокрема їх значення в освітньому процесі. Теорія, як відомо, займає одне з провідних місць у процесі пізнання, оскільки є найвищою формою наукового мислення. Вона спрямована на пояснення явищ, фактів, їх суттєвих зв'язків, а також характеристик. Це дозволяє сформулювати узагальнені знання, що виражаються у вигляді понять, категорій та наукових положень. Теоретична база є основою для подальших практичних дій і досліджень, що дає змогу глибше пізнати та осмислити предмет дослідження, а також сформулювати чітке уявлення про основні процеси та явища, які відбуваються в суспільстві.

Перш ніж перейти до розгляду основних понять краєзнавства, слід звернути увагу на тісний зв'язок цього напрямку з іншими дисциплінами,

такими як народознавство. Народознавство – це система знань про конкретний народ, яка охоплює широкий спектр аспектів його життя: побут, трудову діяльність, національний характер, психологію, світогляд, історико-культурний досвід. Народознавство вивчає також різноманітні аспекти життя людей: рідну мову, історію, краєзнавство, етнографію, народну педагогіку, родинну етнопедагогіку, народний календар, традиції, звичаї та обряди, народні символи та національну символіку. Це багатогранна наука, яка дозволяє вивчити всі аспекти життя і розвитку конкретного народу, що є важливим для формування національної самосвідомості, збереження культурних традицій і вивчення історичних процесів.

Народознавство має на меті зберегти, відродити та передати наступним поколінням знання про традиції, звичаї, обряди, а також культуру і мистецтво, що є невід'ємною частиною національної спадщини. Всі ці знання можна використовувати в процесі навчання школярів, допомагаючи їм глибше пізнати історію свого народу, культуру та національні традиції. Водночас, краєзнавство є частиною народознавства, але зосереджене на більш локальному рівні, досліджуючи конкретний край, територію або регіон. Таким чином, краєзнавство є не тільки важливим елементом народознавства, але й має своє власне значення та специфіку [22, с. 8].

Що стосується краєзнавства, то воно вивчає конкретні території, що мають певні історико-культурні особливості, природні умови та соціально-економічні характеристики. У цьому контексті важливим є поняття "край", яке визначає межі досліджуваної території. "Край" може мати різні значення в залежності від масштабу дослідження: у широкому сенсі це велика територіальна одиниця, що включає цілу область чи округ, а в вузькому – це порівняно невелика територія, що підлягає глибокому вивченню.

Найпершими дослідниками історії України, які почали систематично вивчати території України як складову частину краєзнавства, були науковці, як-от В.Б. Антонович, який вважав територію вивчення "землею", а дослідження таким чином називали "земельним". Д.І. Багалій використовував

поняття "область", і його метод дослідження був "обласницьким". М.С. Грушевський виводив території дослідження як "райони" і застосовував метод "порайонного дослідження". Усі ці напрямки дослідження чітко демонструють важливість поняття "край" як одиниці територіального вивчення, де ключову роль відіграють місце, простір та територія [6].

Таким чином, поняття "край" в краєзнавстві має кілька визначень. У широкому розумінні воно означає велику територіальну одиницю, наприклад, адміністративно-територіальну одиницю, яка може включати кілька областей або округів. У вузькому значенні "край" означає певну територію, об'єкт, який є доступним для глибокого і всебічного вивчення, що дає змогу здійснити комплексне дослідження і врахувати всі його особливості.

Згідно з "Великим тлумачним словником сучасної української мови", "край" може визначатися як місцевість, область або район, що має певні природні та кліматичні особливості. Це поняття не фіксує розміри території, але надає можливість досліджувати її специфіку з різних аспектів.

Найчастіше історики-краєзнавці використовують поняття "край" як певну територіальну одиницю, яка підлягає глибокому вивченню, і відрізняють його від "країв", великих адміністративно-територіальних одиниць. Такий підхід дозволяє здійснювати точне і комплексне вивчення конкретних територій, зважаючи на всі їхні особливості та відмінності. Цей підхід буде використаний і в даному посібнику для подальшого дослідження краєзнавства як дисципліни.

Останнім часом в теоретико-методологічних роботах, присвячених краєзнавству, з'явилася нова категорія, яка стала важливою одиницею для краєзнавчого вивчення — це "історико-географічний регіон". Цей термін вводить концепцію територіальної одиниці, яка характеризується унікальними ознаками, що вирізняють її серед інших земель, зокрема на основі її історичного розвитку, специфічних елементів духовної та матеріальної культури, а також на підставі певних умов проживання.

Історико-географічний регіон є, таким чином, об'єктом, що має свою відмінність не тільки через географічні та культурні фактори, а й через історичні обставини, які наклали свій відбиток на цей регіон.

Термін "регіон" має надзвичайно широкий спектр значень, оскільки він охоплює величезний діапазон територіальних одиниць від дуже локальних до масштабних, континентальних утворень. Тому це поняття є досить розмитим і багатозначним. Наприклад, одним із таких трактувань є визначення регіону як "створеної силами внутрішнього тяжіння території, яка є однорідною за певними визначальними критеріями і за цими ж критеріями відрізняється від суміжних територій". Таке трактування підкреслює важливість специфічних характеристик, що визначають межі та унікальність даної території, до яких можуть належати економічні, соціальні, етнографічні та історичні ознаки.

Не менш цікавим є визначення регіону в "Великому тлумачному словнику сучасної української мови", де він тлумачиться як певна територіальна одиниця (район, область, зона), що вирізняється серед інших територіальних одиниць специфічними ознаками, які можуть бути географічними, геологічними, етнографічними, економічними та іншими. Таким чином, поняття регіону є досить багатогранним і не має єдиного строгого визначення, що дозволяє вченим використовувати цей термін в різних контекстах, залежно від специфіки дослідження.

Загалом, поняття "край" і "регіон" у багатьох випадках є синонімами, оскільки обидва ці терміни позначають певні території, що підлягають вивченню. Проте між ними існують деякі відмінності. Як правило, "регіон" має більш широкий просторовий масштаб і часто виходить за межі історико-етнографічних територій, іноді навіть охоплюючи більші територіальні одиниці, які можуть виходити за кордони однієї держави. У зв'язку з цим використовуються підрозділи на макро- і мікрорегіони. Макрорегіон — це велика територіальна одиниця, така як, наприклад, Правобережна Україна, яка об'єднує велику кількість різних земель. Мікрорегіон, у свою чергу,

охоплює значно меншу територію, зазвичай це адміністративно-територіальний район сучасної України [52, с. 116].

Також варто зауважити, що термін "край" часто має емоційне забарвлення і використовується для позначення місця, яке має особливе значення для конкретної особи або спільноти. Наприклад, вислови на кшталт "наш рідний край" або "край моїх предків" набувають додаткового емоційного змісту, підкреслюючи не лише територіальну приналежність, але й відчуття зв'язку з цією землею, що сприймається як "батьківщина" — місце, де жили і працювали попередні покоління, і яке стало частиною особистої ідентичності.

В межах сучасної України можна виділити п'ять основних історико-географічних регіонів: Правобережну Україну, Західну Україну, Лівобережну Україну, Слобідську Україну та Південну Україну. Кожен з цих регіонів має свої характерні риси, що виникли внаслідок специфічних історичних, культурних і соціальних процесів. Наприклад, в рамках Правобережної України виділяють такі історико-географічні землі, як Київщина, Волинь, Поділля, кожна з яких має свої особливості як у природному, так і в культурному аспекті.

Терміни "територія" та "край" часто використовуються в краєзнавстві для позначення конкретних земель, що підлягають дослідженню. Термін "територія" розуміється як певна географічна одиниця, яка може охоплювати землю, водні простори, а також повітряний простір над ними з певними визначеними межами. Наприклад, території Поділля, Волині, Київщини протягом історії мали різні межі, що зумовлювалося різноманітними адміністративно-територіальними реорганізаціями та впливами з боку сусідніх держав.

Поняття "край" є основоположним для краєзнавства і має особливу важливість у дослідженнях. Воно стало основою для виникнення таких термінів, як "краєзнавство", "краєзнавчий рух", "історичне краєзнавство", "історико-краєзнавчі дослідження" та інших. Ці терміни використовуються

для позначення діяльності, що спрямована на дослідження конкретних територій, вивчення їх історії, культури, природи, економіки та соціальних процесів, що мають місце на даній території.

Ідея введення в обіг терміна «краєзнавство» належить І.Я. Франку, який в своїй статті під назвою «Галицьке краєзнавство» (1892) не лише обґрунтував це поняття, а й передбачив, що роль краєзнавства в майбутньому значно зросте, зокрема в контексті освіти та патріотичного виховання громадян [52, с. 118]. Однак процес його закріплення та визнання виявився тривалим і складним. Під час національно-визвольних змагань 1917-1920 років, в умовах існування Української Народної Республіки та Української держави, термін «батьківщинознавство» активно використовувався в різних виступах, зокрема в усних зверненнях І.М. Стешенка, відомого поборника краєзнавчого підходу в освіті, а також з'являвся в офіційних документах того часу. У цей період поняття, що відображало національний контекст, використовувалося для позначення дослідження рідної землі, її історії та культури [43, с. 12].

У часи радянської влади термін «краєзнавство» був інтегрований в назви різних організацій і структур, як державних, так і громадських, що займалися вивченням окремих територій. Зокрема, Центральне бюро краєзнавства було створене в РСФРР в грудні 1921 року, аналогічна організація з'явилася й у БСРР у 1924 році, а в Україні було засновано Український комітет краєзнавства в 1925 році. Ці установи активно сприяли розвитку краєзнавчої науки та діяльності.

У краєзнавчій діяльності досить часто вживаються й інші поняття, такі як «історико-краєзнавчий рух», «історичне краєзнавство», «історико-краєзнавчі дослідження», «історико-регіональні дослідження», кожне з яких має свої особливості і нюанси. Пояснення кожного з цих термінів виглядає наступним чином:

- Історико-краєзнавчий рух — це активність державних і громадських організацій, різноманітних установ, товариств і

окремих краєзнавців, яка спрямована на дослідження історії конкретних територій.

- Історичне краєзнавство — галузь історичної науки, що займається вивченням минулого певного регіону або краю.
- Історико-краєзнавчі дослідження — це наукові дослідження, які фокусуються на вивченні історії певного краю чи території.
- Історико-регіональні дослідження — дослідження історії конкретного регіону, яке здійснюється ученими та краєзнавцями на локальному рівні.

При цьому краєзнавчий рух і явища, які впливали на його розвиток, розглядаються не лише в контексті просторових характеристик, а й у часових вимірах. Історичний час визначає логічну послідовність подій і явищ, пов'язаних з краєзнавчим процесом. Організатор краєзнавчої діяльності в шкільній освіті щодня стикається з різними етапами історичного часу, такими як ера — великий проміжок часу, що має загальновизнану точку відліку (наприклад, дата народження Ісуса Христа), період — менший відрізок часу в межах ери, та етап — частина певного історичного періоду.

Важливим аспектом краєзнавчого процесу є факт як основа для будь-якого дослідження. Історичний факт може мати різне значення і вагу в контексті історичного процесу, мати більше або менше значення для розвитку подій. Таким чином, подія визначається як ключова частина історичного процесу, яка має суттєвий вплив на його розвиток, а явище — це факт чи подія, що може суттєво змінити хід історії.

Одним з таких важливих явищ для краєзнавчого руху стало проведення установчого краєзнавчого з'їзду в 1990 році, який став знаковою подією для відродження краєзнавчої спільки в Україні. Цей захід започаткував структурування краєзнавчого руху по всій Україні, а також активізував його діяльність. Згодом, у 2008 році, на базі Всеукраїнської спільки краєзнавців була створена Національна спілька краєзнавців України — організація

професіоналів і дослідників, яка займалася науковим вивченням та популяризацією історії різних територій країни.

Згідно з розумінням суті термінів, які ми розглянули раніше, можемо повернутися до головного поняття, яке визначає суть нашої теми, – «краєзнавство». Шлях, яким цей термін став значущим та отримав своє змістовне наповнення, був надзвичайно довгим і складним. І хоча І.Я. Франко вважається одним із основоположників цього терміну, шлях до його повного розвитку потребував багато часу та різних наукових і практичних підходів. Краєзнавство як міждисциплінарна галузь знань, що охоплює вивчення певної місцевості, вимагало взаємодії різних наук, які по-різному трактували його об'єкт і предмет. У кожній з цих наук застосовувалися різні критерії для вивчення територіальних особливостей, що ще більше ускладнювало становлення єдиного розуміння цього поняття.

З утвердженням радянської концепції краєзнавства, що була науково обґрунтована у виступах, резолюціях та ухвалах I Всеукраїнської краєзнавчої конференції, яка відбулася в Харкові у травні 1925 року, об'єктом краєзнавчого вивчення було визначено природні ресурси, продуктивні сили, а також завдання, які спрямовувалися на підтримку політичної лінії нової влади. У той час у теоретичне обґрунтування та визначення поняття «краєзнавство» зробили значний внесок такі вчені, як М. Анциферов, С. Архангельський, С. Бахрушин, А. Большаков, І. Гревс, М. Муратов, В. Семенов-Тянь-Шанський та інші. Однак після репресій і занепаду краєзнавства в період 1930-40-х років, процес його теоретичного осмислення відновився лише в 60-х роках, коли значно посилилася увага до всебічного вивчення певних територій.

У 1980 році в «Українській радянській енциклопедії» було зазначено, що «краєзнавство» – це всебічне вивчення частини країни, таких як області, райони, міста тощо, яке здебільшого здійснюється місцевим населенням. Відповідно, краєзнавство тоді розглядалося через призму аматорства та провінціалізму, що відображало рівень теоретичного осмислення на той час.

Проте навіть на той момент процес відродження та набуття сили краєзнавчим рухом був вже на шляху до нового етапу розвитку.

Сьогодні серед науковців і дослідників немає єдності в трактуванні поняття «краєзнавства». Одні вважають його «методом дослідження», інші – «методологічним принципом», «методикою навчання і виховання», або «громадським рухом», який має значний науковий потенціал. Зокрема, М.Ю. Костриця визначає краєзнавство як «суперечливий комплекс дисциплін». У довіднику «Спеціальні історичні дисципліни», підготовленому групою авторів під керівництвом доктора історичних наук І.Н. Войцехівської, краєзнавство вже постає як «комплекс різних за своїм світоглядно-методологічним підґрунтям наукових, навчально-виховних та культурно-просвітницьких ініціатив», спрямованих на вивчення, пізнання й популяризацію історії певної території. Водночас від історичного краєзнавства було забрано статус спеціальної історичної дисципліни і навіть «комплексного вивчення» певної території. Тому краєзнавство стало розглядатися як потужний громадський рух, що відзначається певною аматорською спрямованістю та певною далекістю від академічної науки [36, с. 27].

За логікою цього підходу, краєзнавчий рух став «консервативною силою», яка потребувала адаптації до сучасних реалій, зокрема переходу з екстенсивного стану в інтенсивний розвиток, а також осмислення нових методологічних підходів, наприклад, з використанням термінів із культурології та історичної регіоналістики, таких як «локальна історія», «топохрон», «хронотип» тощо.

Однак академік НАН України П.Т. Тронько трактує краєзнавство як наукове дослідження і науково-громадський рух, спрямований на отримання комплексних знань, їх поширення з метою збереження історико-культурної спадщини та формування національної свідомості. Таким чином, краєзнавство визнається як важлива галузь знань, що включає в себе комплексне дослідження певної території, і це визначення підкреслює не

тільки його наукову важливість, а й його роль у формуванні національної ідентичності та збереженні культурної спадщини.

Збільшується кількість науковців, які акцентують увагу на визначених характеристиках, що дозволяють відокремити сучасне краєзнавство від громадського руху і підкреслити його науковий статус. Н.І. Мельник зазначає, що на початку 90-х років XX століття розпочався новий етап у розвитку національного краєзнавства, який позначався утвердженням наукового підходу до цієї галузі. Це перехід від суто громадської діяльності до статусу науки, що передбачає необхідність розробки теоретичних основ краєзнавства, визначення його методичних принципів та наукового статусу. На підтвердження цієї позиції свідчить велике зростання кількості дисертацій, присвячених краєзнавчій тематиці – 20 кандидатських та 6 докторських досліджень, які охоплюють питання історії та теорії краєзнавства, а також активна підтримка цих досліджень з боку Інституту історії України НАН України. Крім того, має місце інтеграція академічної науки та університетів у дослідження певних територій, створення спеціалізованих центрів для вивчення Поділля, Середнього Подніпров'я та інших регіонів.

Подібну думку поділяють багато провідних істориків та краєзнавців. Зокрема, С.З. Заремба акцентує, що краєзнавство як галузь науки має повне право на існування серед інших основних та фундаментальних дисциплін. Г.В. Бондаренко, у свою чергу, стверджує, що краєзнавство активно формує свій понятійно-категоріальний апарат, розробляє методику досліджень, і сам робить значний внесок у ці процеси. Серед спеціальних історичних дисциплін історичне краєзнавство займає одну з провідних позицій, оскільки має як велику кількість дослідників, так і значну кількість опублікованих робіт. В еволюції краєзнавства можна спостерігати поступовий рух від простих методів та принципів до статусу фундаментальної історичної дисципліни, яка має свою об'єктно-предметну сферу, завдання, категоріально-понятійний апарат і методику [30, с. 61].

Додатковим підтвердженням цієї думки є факт надання Кабінетом Міністрів України постановою від 16 жовтня 2008 року № 908 Всеукраїнській спілці краєзнавців статусу національної організації та її реорганізація в «Національну спілку краєзнавців України» на основі ст. 7 Закону України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» [11]. Цей крок став важливим етапом у визнанні краєзнавства як офіційної наукової галузі.

Краєзнавство, як важлива галузь людської діяльності, має складну внутрішню структуру, яка включає в себе кілька важливих компонентів, що взаємодіють між собою. Поділ краєзнавства на різні види, як правило, здійснюється за двома основними критеріями – змістом та формою організації діяльності. За змістом краєзнавство поділяється на географічне, історичне, літературне, мистецтвознавче, культурологічне, економічне, археологічне, етнографічне, генеалогічне, природниче тощо. З іншого боку, за формою організації краєзнавство поділяється на державне, громадське та шкільне. Державне краєзнавство охоплює діяльність органів місцевого самоврядування, наукових установ, музеїв, архівів, бібліотек та вищих навчальних закладів, спрямовану на комплексне вивчення певних територій. Громадське краєзнавство охоплює діяльність громадських організацій, товариств, спілок, асоціацій та окремих дослідників, що беруть участь у вивченні краю. Важливим є також окреме виділення шкільного краєзнавства, яке має специфічний рівень досліджень та систему координації, а також охоплює найширшу аудиторію, де учителі та учні активно беруть участь у всеукраїнських краєзнавчих проектах, демонструючи при цьому вагомі результати.

1.3. Історія розвитку шкільного краєзнавства у незалежній Україні

Ідея вивчення природи, географії та історії рідного краю бере свій початок ще в період Київської Русі. Тоді діти освоювали ремесла, вивчали

побут і героїчні події свого народу, а також знайомились з культурними особливостями рідного краю. Джерелами знань слугували літописи, усна народна творчість, а також розповіді мандрівників. Основними формами навчання були екскурсії та розповіді, що допомагали дітям краще зрозуміти навколишній світ.

У XVI–XVII століттях в братських школах активно організовувались спостереження за природою: за зміною погоди, розвитком рослин, а також за орієнтуванням на місцевості. Вивчення історичних подій і фольклору також ставало важливим елементом навчання. Краєзнавчі елементи мали велике значення в українській козацькій педагогіці, спрямованій на виховання справжніх лицарів і патріотів. Учні братських шкіл знайомились з народними традиціями, звичаями та обрядами, а також вивчали особливості своєї рідної землі.

У XVIII столітті, з розвитком освіти в Росії, на шкільному рівні почали викладати географію, що вимагала знайомства з місцевістю. Великий внесок у це зробив Михайло Ломоносов, який розробив анкету на 30 запитань для збору краєзнавчих матеріалів, що стало основою для розвитку краєзнавчої роботи в школах.

Особливе пожвавлення краєзнавчого руху спостерігалось в другій половині XIX століття, коли в Україні загострились ідеологічні та політичні суперечності між польським населенням і російською адміністрацією. Виникали нові університети, такі як у Львові (1661 рік), Харкові (1805 рік), Києві (1834 рік), Одесі (1865 рік) і Чернівцях (1875 рік). Основи теорії краєзнавства в освіті заклав педагог Костянтин Ушинський, який розширив значення терміну «батьківщинознавство» і запропонував введення цього курсу в початкових школах. Він також додав приклади усної народної творчості до підручників, що дозволяло учням краще пізнавати культуру свого народу. У Західній Україні члени «Руської трійці» активно використовували краєзнавство для виховання українців, організовуючи походи, екскурсії та збір фольклорних матеріалів.

Під час національно-визвольних змагань 1917–1920 років генеральний секретар освіти І.М. Стешенко закликав використовувати рідну мову, місцеву історію та краєзнавство в навчально-виховній роботі. Педагогічні вищі навчальні заклади отримали настанови з посилення краєзнавчої підготовки педагогічних кадрів. Прекрасним прикладом цього була Кам'янець-Подільська державна українська академія, де лекції з історії рідного краю проводив Юрій Сіцинський. Теоретичні засади краєзнавства в дошкільних закладах та початковій школі розробляла Софія Русова. Важливим кроком було також відкриття в 1918 році 20 шкіл для дорослих, де в програми включали краєзнавство та українознавство.

У радянський період краєзнавство стало важливим елементом навчальної системи. Вже в 1918 році Наркомос РСРФР організував Центральне бюро шкільних екскурсій, а з 1921 року на його основі було створено Центральний музейно-екскурсійний інститут. З того часу краєзнавство стало важливою частиною шкільних програм. У 1919 році був виданий посібник Є.О. Звягінцева "Батьківщинознавство і локалізація в народній школі", в якому він запропонував систему вивчення рідного краю через метод послідовного концентризму, охоплюючи від вивчення села до загальнонаціональних проблем. З 1921 року краєзнавство було включено до програм загальноосвітніх шкіл.

Внесок у розвиток теорії шкільного краєзнавства зробила й Н.К. Крупська, яка ще в 1921 році підкреслювала важливість вивчення рідного краю як основи для навчання і виховання. Вона зазначала, що школа повинна «дати уявлення про природні багатства й життя навколишньої місцевості», адже саме з цього починається знайомство з навколишнім світом і формування глибокого патріотизму у дітей. У своїх працях, таких як «Краєзнавство і народна освіта», «Краєзнавство і бібліотека» та «Краєзнавчі музеї», Н.К. Крупська висловила низку цінних думок, що стосуються педагогічної сутності краєзнавства як складової частини навчального процесу.

Вже в 1924-1925 навчальному році, під її керівництвом, були розроблені нові програми, які містили обов'язковий краєзнавчий матеріал як для початкових, так і для середніх шкіл. У 1927 році шкільна комісія Центрального бюро краєзнавства окреслила основні напрями розвитку краєзнавчої освіти, підкреслюючи, що вивчення краю має включати не тільки теоретичні знання про природні ресурси, але й доступні методи дослідження, які допоможуть виховувати почуття патріотизму серед школярів.

До цього часу в Україні було створено Український комітет краєзнавства (1925 р.), який активно підтримував ініціативи вчителів та учнів, спрямовані на вивчення природи, корисних копалин і інших ресурсів рідного краю. Відомий педагог С.Т. Шацький підкреслював важливість організації вивчення навколишнього середовища через зібраний фольклорно-етнографічний та історичний матеріал, що мав стати невід'ємною частиною навчально-виховного процесу.

А.С. Макаренко, в свою чергу, вбачав у краєзнавстві потужний інструмент для формування колективу, зокрема через організацію краєзнавчого туризму, який дозволяв не тільки пізнавати рідний край, а й виховувати в учнів почуття відповідальності та командного духу.

В 30-ті роки ХХ століття, під час активного розвитку шкільного туризму та краєзнавства, було створено Центральну дитячу екскурсійно-туристську станцію (ДЕТС), що стала організаційно-методичним центром краєзнавчо-туристської роботи в СРСР. У цей період аналогічні станції почали діяти в республіках і областях, сприяючи поширенню краєзнавчої діяльності на місцях. Важливим кроком у розвитку краєзнавства стало рішення Народного комісаріату освіти УСРР, за яким у 1930 році в Харкові була утворена Центральна дослідницька дитяча екскурсійна станція (ЦДДЕС). Ця станція взяла на себе організацію та керівництво всією екскурсійно-туристичною діяльністю в Україні, а також розподіляла фонд пільгових квитків для дитячих груп, які здійснювали екскурсії за затвердженим планом.

Враховуючи важливість цього процесу, були започатковані всесоюзні дитячі експедиції, які стали важливою складовою частиною краєзнавчої роботи, надаючи дітям можливість не тільки вивчати рідний край, але й активно брати участь у дослідженнях і вивченні його багатства.

У 1930 році була організована всесоюзна дитяча екскурсія по Криму, а також в Україні відбувся великий похід за маршрутом Харків-Москва-Нижній Новгород-Сталінград-Харків. Ця подія стала важливою віхою у розвитку дитячих краєзнавчих подорожей. У 1932-1934 роках відбулося чотири всесоюзні дитячі експедиції, кожна з яких була унікальною за формою і маршрутами. Однією з них була експедиція по Казахстану, де діти подорожували на верблюдах; іншою — по Північному Кавказу, де учасники використовували тачанки і їздили верхом на конях. Ще одна подорож проходила по Волзі на човнах, а найскладніша з експедицій, за завданням Мічуріна, була пішохідною по Алтаю. Ці експедиції були спрямовані на знайомство з природними та історичними пам'ятками, культурними надбаннями різних регіонів, створення гербаріїв, збір етнографічних матеріалів та спогадів про народні традиції.

Після Другої світової війни ініціативу організації походів по рідному краю активно підтримали московські піонери загону імені Миклухо-Маклая. В результаті ці походи охопили близько одного мільйона школярів, які відвідували місця бойової слави, зустрічалися з героями війни, учасниками і свідками воєнних подій, фіксували їхні розповіді, а також досліджували природу і історію своїх країв. У 1948 році був запущений рух, що мав девіз „Прикрасимо Батьківщину садами”. Одним із напрямів цього руху стало залучення юних геологів, які шукали корисні копалини та матеріали для відновлення зруйнованих після війни населених пунктів, підприємств і сільськогосподарських угідь.

У 1950-ті роки було започатковано нову форму шкільного краєзнавчого руху — всесоюзні експедиції піонерів і школярів. Цими заходами керували Центральний Комітет комсомолу та Центральна дитяча екскурсійно-

туристська станція, що організовувала методичну і організаційну підтримку таких подорожей. У 1960-х роках було започатковано новий рух червоних слідопитів.

У 1966-1967 роках краєзнавчі теми були включені до програм з історії СРСР для учнів VII-X класів. Для цього було розроблено ряд методичних посібників для вчителів. У 1971 році був введений курс історичного краєзнавства на історичних факультетах педагогічних інститутів. У 1972 році стартувала всесоюзна експедиція під назвою „Моя Батьківщина - СРСР”.

Важливим етапом розвитку шкільного краєзнавства стала робота над історією міст і сіл Української РСР, яка тривала з 1962 по 1974 роки. У цей період учителі активно долучались до збору матеріалів, підготовки довідок про села, центри сільських рад, нарисів про районні центри, великі села та селища, допомагаючи створювати школи та місцеві музеї.

У 1980 році Міністерство народної освіти СРСР разом з Центральною дитячою екскурсійно-туристичною станцією запровадили нову фазу всесоюдної туристсько-краєзнавчої експедиції для піонерів та школярів під назвою „Моя Батьківщина - СРСР”. Цей етап, який тривав з 1980 по 1983 роки, став продовженням масштабної програми, спрямованої на розвиток краєзнавства серед молоді. Експедиції набули ще більшого масштабу і охопили різні аспекти вивчення рідного краю, культуру, природу та історію, надаючи школярам можливість поглиблено ознайомитися з особливостями різних регіонів СРСР.

Краєзнавство, як складова частина навчального процесу, має давні традиції. Ще в XIX столітті видатні педагоги, зокрема К.Д. Ушинський, акцентували увагу на важливості краєзнавчих знань для розвитку особистості школяра. Вони теоретично обґрунтовували роль краєзнавства у вихованні молоді, визначали його значення для формування національної свідомості, поглибленого розуміння навколишнього світу, а також вплив на розвиток патріотичних почуттів. Ушинський підкреслював, що вивчення рідного краю

допомагає учням відчутти зв'язок з історією та культурою своєї Батьківщини, що важливо для їхнього особистісного зростання.

У радянський період краєзнавство здобуло ще більшого значення, набувши офіційної підтримки через організацію експедицій та туристичних походів, які стали частиною шкільної програми. Воно сприяло не лише розвитку знань про рідний край, але й формуванню радянського патріотизму, вірності ідеалам соціалістичного суспільства, вивченню досягнень та історії партії. Краєзнавчі експедиції слугували інструментом для популяризації комуністичних цінностей і формування почуття гордості за досягнення СРСР серед молодого покоління.

Завдяки таким заходам краєзнавство стало невід'ємною частиною навчально-виховного процесу, а сама ідея туристсько-краєзнавчих експедицій набула значної популярності, ставши традицією для багатьох поколінь учнів.

Період незалежності України став важливим етапом у розвитку шкільного краєзнавства, що отримало новий імпульс і поштовх для подальшого розвитку. Створення Всеукраїнської спілки краєзнавців 27 березня 1990 року під керівництвом академіка Національної академії наук України Петра Тимофійовича Тронька стало важливою подією в історії українського краєзнавства. Це сприяло активізації роботи з підготовки і видання важливих національних видань, таких як Книги пам'яті та Книги скорботи, а також серії томів під загальною назвою «Реабілітовані історією», які допомагали вивчати історичні події, пов'язані з репресіями та іншими трагічними моментами в історії України. Паралельно з цим відбувалася публікація важливих наукових праць, таких як «Звід пам'яток історії та культури», що сприяло розвитку наукового краєзнавства і допомогло зібрати великий масив матеріалів для подальшого вивчення історії та культури різних регіонів країни [18, с. 15].

Окрім наукової роботи, значну роль у розвитку учнівського краєзнавчого пошуку відіграли численні рухи, акції та експедиції,

організовані Міністерством освіти України, Українським державним центром туризму та краєзнавства учнівської молоді, а також Всеукраїнською спілкою краєзнавців. Одним із значних заходів став рух учнівської молоді за збереження та примноження традицій, обрядів і звичаїв українського народу, що розпочався в 1990 році під девізом «Моя земля – земля моїх батьків». В рамках цього руху було організовано низку експедицій, зокрема всеукраїнську туристсько-краєзнавчу експедицію «Краса і біль України», історико-географічну експедицію «Сто чудес України», а також акцію «Пам'ять», присвячену 55-річчю визволення України та Перемоги у Великій Вітчизняній війні (1998-2000).

Однією з найбільших подій стало проведення численних регіональних конкурсів та акцій, таких як експедиція «Бойовий орден, медаль у твоєму домі» (1998, Дунаївці), хмельницька обласна туристсько-краєзнавча експедиція «Легенди рідного краю», матеріали якої увійшли до спеціального збірника. На основі матеріалів історико-географічної експедиції «Мікротопоніми України» був випущений методичний посібник «Топоніми рідного краю», що допомогло глибше вивчити місцеву топоніміку та географічні особливості України.

У 2006 році розпочалась історико-географічна експедиція «Історія міст і сіл України», яка стала важливою формою залучення учителів та учнів до збору місцевих матеріалів для підготовки нової редакції історії населених пунктів України. Ця експедиція сприяла значному розширенню краєзнавчих знань та залученню учнів до практичної роботи з історичними джерелами. Далі, в 2009 році, була започаткована міжгалузева програма «Пізнай свою країну», яка ставила за мету формування національної свідомості серед молоді через вивчення історії та культури рідного краю.

Важливим етапом у розвитку шкільного музейного краєзнавства стали нові положення щодо організації музеїв при навчальних закладах, затверджені Міністерством освіти України у 1997 році. Це дало потужний поштовх до розвитку шкільних музеїв по всій Україні, що стали важливими

осередками збереження і популяризації місцевої історії та культури. За результатами реєстрації та перереєстрації шкільних музеїв, які здійснювалися відповідно до «Положення про відомчу реєстрацію музеїв при закладах освіти», до 2004 року було виявлено та взято на облік понад 2500 музеїв, що свідчить про значний розвиток краєзнавчої діяльності в навчальних закладах.

В Україні активно функціонує Мала академія наук, яка є важливим інститутом для розвитку учнівської наукової діяльності. В рамках цієї академії проводяться численні конкурси учнівських науково-дослідних робіт, олімпіади з різних предметів та конференції, що в свою чергу значно сприяє розвитку шкільного краєзнавства. Така діяльність є важливим інструментом для стимулювання інтересу молоді до вивчення своєї рідної землі та історії. Важливою роллю в організації шкільного краєзнавчого руху відіграють кілька організаційних центрів, серед яких слід відзначити Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді (УДЦТК), що є підрозділом Міністерства освіти і науки України, а також обласні та міські Центри туризму і краєзнавства учнівської молоді, районні Станції туризму і краєзнавства та відповідні підрозділи в Будинках творчості школярів.

Одним з основних напрямків діяльності УДЦТК є надання методичного забезпечення шкільному туристсько-краєзнавчому руху, а також організація та підтримка учнівської туристичної діяльності. Це включає в себе активне залучення учнів до краєзнавчого пошуку через систему дитячих туристсько-краєзнавчих гуртків. Станом на 1 січня 2010 року в Україні нараховувалося понад 110,3 тисячі учнів, які брали участь у туристсько-краєзнавчих гуртках позашкільних навчальних закладів, що становить приблизно 2,54% від загальної кількості учнів.

Спортивний туризм також займає важливе місце в розвитку краєзнавчого руху, і для його реалізації діють гуртки, які спеціалізуються на таких дисциплінах, як «Юні туристи», «Пішохідний туризм», «Спортивний туризм», «Спортивне орієнтування». В рамках цих гуртків проводяться змагання з пішохідного туризму, спортивного орієнтування, організовуються

туристсько-спортивні зльоти та масові сходження на вершини Карпат, походи по рідному краю, а також категорійні походи та туристсько-краєзнавчі подорожі.

Також популярними є гуртки з історичного краєзнавства, народознавства, вивчення народних ремесел, декоративно-ужиткового мистецтва, а також гуртки, що працюють за напрямом «Моя земля – земля моїх батьків». Саме Український державний центр туризму і краєзнавства є ініціатором та організатором цих заходів. Він розробляє проекти положень, методичні рекомендації, координує проведення конкурсів та акцій, акумулює та аналізує підсумкові дані, а також відзначає переможців. Для підготовки актуальних нормативно-методичних матеріалів організовуються всеукраїнські конкурси на кращу науково-методичну розробку з питань позашкільної освіти.

Мережа позашкільних навчальних закладів туристсько-краєзнавчого профілю в Україні включає обласні центри туризму і краєзнавства учнівської молоді, а також міські та районні станції юних туристів. Якщо в 2000 році таких закладів налічувалося 90, то вже в 2004 році їх кількість зросла до 99, а на 1 січня 2010 року їх було 104. Найбільше таких центрів функціонує в Дніпропетровській та Хмельницькій областях, що свідчить про активний розвиток краєзнавчої роботи в цих регіонах.

Після проголошення незалежності України шкільне краєзнавство відіграло важливу роль у поверненні молодого покоління до національного історичного коріння. Це стало важливою частиною формування патріотичної свідомості у школярів, яка є основою для виховання громадян, які плекають любов та повагу до своєї Батьківщини. Робота шкільних краєзнавчих організацій проводиться за актуальними напрямами, враховуючи як традиційні методи краєзнавчої роботи, так і нові підходи, що відповідають сучасним вимогам виховання молоді в умовах незалежної держави.

Висновки до Розділу 1.

У даному розділі було встановлено, що шкільне краєзнавство, будучи інтегрованим освітнім курсом, спрямоване на поєднання теоретичного викладання та практичних занять, що кульмінаційно завершується складанням заліку. Його об'єктом виступає педагогічна діяльність, організаційно-методичні аспекти якої визначаються роллю вчителя, що керує краєзнавчою роботою в межах шкільної спільноти. Важливою складовою цього процесу є ознайомлення з історичними витоками краєзнавчого руху, зокрема дитячого та шкільного, аналіз його організаційних форм, напрямків діяльності та методологічних підходів.

У межах "Національної доктрини розвитку освіти України", затвердженої указом Президента від 17 квітня 2002 року, акцентується увага на необхідності впровадження освітнього процесу, який би спирався на культурно-історичні цінності українського народу, його духовність та традиції. Основоположною метою освітньо-виховного процесу в цьому контексті є формування національно свідомого громадянина-патріота. У свою чергу, найефективнішим інструментом досягнення цієї мети є залучення учнів до вивчення історії, звичаїв та культурних традицій свого регіону, міста чи села.

Концепція безперервної історичної освіти в Україні вказує на важливість знання не лише національної історії, але й регіональної, що зумовлює необхідність інтеграції краєзнавства та регіональної історії в освітній процес. Це підкреслює необхідність вивчення місцевих історико-культурних особливостей для забезпечення гармонійного поєднання загальнонаціональної та локальної історії.

Наукові підходи до визначення шкільного краєзнавства варіюються. Наприклад, І.Т. Прус трактує його як дидактичну категорію, що передбачає всебічне пізнання учнями конкретної території через багатогранні джерела під керівництвом педагога. Інші дослідники вбачають у краєзнавстві не лише

дидактичний підхід, але й метод навчання та виховання, що сприяє здобуттю учнями знань, навичок і компетенцій. Такі дослідники, як М.Ю. Костриця та В.В. Обозний, розглядають шкільне краєзнавство як комплексний процес, що включає освітню, дослідницьку та громадсько-корисну діяльність школярів під керівництвом педагога.

Отже, шкільне краєзнавство є багатограним освітнім процесом, що інтегрує різні види навчальної та позанавчальної діяльності, спрямовані на пізнання учнями природи, соціально-економічного життя, історії та культури рідного краю. Локальний характер досліджень та активна участь учнів є невід'ємними рисами цього процесу, що базується на фундаментальних педагогічних принципах.

Загалом шкільне краєзнавство має кілька ключових завдань: поглиблене засвоєння навчального матеріалу, відновлення духовних та моральних цінностей, формування національної свідомості, зміцнення шкільної спільноти, а також сприяння розвитку дослідницьких навичок у школярів. Наукова розробка краєзнавства базується на складній внутрішній структурі, що охоплює різні галузі знань та практичної діяльності, а також організаційні форми, серед яких виділяють державне, громадське та шкільне краєзнавство.

Таким чином, шкільне краєзнавство виступає ключовим елементом освітньо-виховного процесу, сприяючи гармонійному розвитку учнів через пізнання та дослідження історико-культурних аспектів рідного краю.

РОЗДІЛ 2: ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА РОБОТА У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ЯК ПЕДАГОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

2.1. Організаційні форми та основні напрямки шкільної історико-краєзнавчої роботи

Шкільна краєзнавча діяльність здійснюється не випадково, а за чітким планом, зокрема, організовано та систематично. Вона зазвичай поділяється на два основні напрямки: класну та позакласну роботу. У свою чергу, позакласна робота розподіляється на кілька видів: масову, групову та індивідуальну, кожна з яких має свої особливості та методи виконання.

Масова форма краєзнавчої роботи охоплює численні заходи, що проводяться для широкої аудиторії учнів. Це можуть бути вечори, олімпіади, конференції, усні журнали, вікторини, а також популярні серед школярів КВК. Такі заходи мають на меті заохотити учнів до пізнання свого рідного краю через інтерактивні та захопливі формати.

Групова робота передбачає організацію діяльності в колективі за інтересами. Сюди входять різноманітні гуртки, товариства, клуби, лекторії, редколегії газет, а також редакції рукописних збірників. Крім того, організовуються екскурсії, походи та експедиції, що дозволяють учасникам безпосередньо ознайомитися з історією, культурою та природою рідного краю.

Індивідуальна робота з краєзнавства спрямована на самостійне вивчення та дослідження учнями матеріалів з краєзнавчої тематики. Це може бути робота з краєзнавчою літературою, дослідження архівних та музейних матеріалів, робота в бібліотеках, а також листування з різними організаціями або людьми, що можуть поділитися цінною інформацією. До цієї форми діяльності відноситься також збір спогадів, фотографування та підготовка письмових краєзнавчих робіт, що стають важливим внеском у вивчення історії рідного краю.

Однією з найбільш поширених форм організації школярів для спільної краєзнавчої роботи є гуртки. Вони мають кілька важливих характеристик. По-перше, кількість учасників гуртка зазвичай складає від 5 до 20 осіб, і це можуть бути діти як одного класу, так і різного віку, що створює певну різноманітність у роботі. По-друге, кожен гурток має свою структуру та керівництво. Зокрема, в гуртках обираються староста та секретар, а також можуть бути створені різні секції для спеціалізації учасників [17, с. 6].

Гуртки можуть мати різні назви, такі як «Юний краєзнавець», «Краєзнавець», «Топонімісти», «Етнографи», «Слідопити», «Юні фольклористи» та «Археологи», в залежності від їхньої тематики. Для організації роботи гуртка ведеться журнал обліку, що дозволяє систематизувати всі досягнення та результати діяльності учасників.

Крім того, гуртки поділяються на кілька типів. Є загальнокраєзнавчі гуртки, які охоплюють широкий спектр краєзнавчих досліджень, гуртки, спеціалізовані на окремих напрямках краєзнавства, а також тематичні гуртки, присвячені конкретним темам, що дозволяє учням зануритися в глибше вивчення конкретних аспектів історії, культури та природи.

Важливо зазначити, що гуртки з краєзнавства не є продовженням класних занять, хоча вони базуються на знаннях, отриманих учнями на уроках. Гурткова робота дає можливість учням розвивати свої інтереси та здібності в позашкільний час, поглиблюючи та розширюючи знання про рідний край.

Програма гуртка може бути розроблена на різний період часу, в залежності від потреб і можливостей, і включати в себе 34 або 68 годин навчання, що еквівалентно одному чи двом тижневим навантаженням. Такий формат дає можливість гнучко адаптувати програму до вимог навчального процесу та специфіки учасників.

Робота гуртка здійснюється згідно з чітко розробленою програмою, яка визначає основні напрямки діяльності та методи роботи. Окрім стандартних програм, можуть бути розроблені й авторські варіанти, що також проходять

експертизу і затвердження на рівні обласних управлінь освіти та науки. Наприклад, програма гуртка "Юний фольклорист" охоплює широке коло тем і різноманітних форм роботи, спрямованих на вивчення та популяризацію народної творчості. Серед таких тем можна виділити: фольклор як важливе історичне джерело, що дозволяє відновити культурні традиції і обряди; особливості фольклору Поділля, що відрізняються своїми етнографічними та культурними рисами; пісня як важливий елемент народної культури, що є виразом душі народу; класифікація народних пісень, зокрема обрядових, побутових, соціально-економічних, чумацьких, історичних.

Програма передбачає організацію походу «До джерел народної мудрості», під час якого учасники здійснюють дослідження місцевих традицій та культурної спадщини, літню експедицію «У пошуках пісенних скарбів», що включає активну роботу на місцях з пісенною народною творчістю, зустрічі з носіями народних пісень, які мають пряме відношення до збереження фольклорних традицій. Використання ігрових форм роботи, таких як аукціони, ярмарки пісень, приказок, легенд та переказів, дозволяє створити інтерактивну атмосферу для навчання. Крім того, програма включає вивчення місцевих легенд, що є частиною культурної спадщини регіону, а також проведення підсумкового літературно-мистецького свята «Пісня – душа народу», яке завершує цикл навчання [15, с. 7].

Організація роботи в гуртку передбачає два основні напрямки: теоретичний та практичний. Теоретична частина включає в себе бесіди, лекції, доповіді, конференції, вікторини, а також самостійну роботу учнів, що сприяє розвитку їхніх дослідницьких та аналітичних навичок. Практична частина охоплює такі заходи, як екскурсії, походи, експедиції, практикуми в музеях, архівах і бібліотеках. Вона також включає в себе випуск газет, створення рукописних збірників, краєзнавчих альбомів, музейних експозицій, підготовку статей, матеріалів для ЗМІ та інші види діяльності, що дозволяють застосувати отримані знання на практиці.

Один із основних методів роботи гуртка – це самостійна дослідницька діяльність учнів, що передбачає виконання індивідуальних завдань. Керівник гуртка повинен чітко сформулювати для кожного учня конкретне дослідницьке завдання, яке може включати листування з учасниками подій, збір спогадів, проведення опитувань, а також дослідження в архівах, бібліотеках, музеях, під час екскурсій до історичних місць. Учні здобувають важливі навички роботи з архівними матеріалами, бібліографічними покажчиками, довідковою літературою, складають опитувальники, проводять бесіди, записують спогади, працюють з каталогами та готують реферати і повідомлення.

Завершення навчального циклу в гуртку здійснюється через краєзнавчу експедицію, підсумковий краєзнавчий вечір, конференцію, усний журнал або іншу форму звіту, яка дозволяє учням продемонструвати свої досягнення і підсумки досліджень, здійснених протягом заняття в гуртку.

Тематика, яку вивчають учні в гуртку, обирається з урахуванням інтересів дітей, а також завдань, що стоять перед колективом. Це може бути створення музею, підготовка до експедицій, проведення науково-дослідних робіт, організація виставок, святкування ювілеїв та інші заходи, що сприяють розвитку краєзнавчих знань і збереженню місцевої культурної спадщини.

Первинною формою організації шкільних краєзнавчих рухів є секція, яка є складовою частиною краєзнавчих товариств і гуртків. Секція об'єднує не менше трьох осіб і працює за визначеним напрямом, який відповідає певним завданням і цілям. Її діяльність керується відповідним керівником, який може бути підтриманий секретарем, якщо це необхідно. Кожен учасник секції має свою роль і виконує завдання, що відповідають загальному напрямку та плану роботи секції. Зазначена діяльність звітується на засіданнях гуртка, що можуть включати такі форми, як доповіді, повідомлення, презентації, виставки, організація зустрічей з важливими героями чи учасниками подій, а також демонстрація відеофільмів чи альбомів, що відображають досягнення та результати роботи.

Найвищою формою організації краєзнавчого руху в школах є товариство, яке об'єднує від 40 до 60 краєзнавців. Таке товариство може складатися як із окремих членів, так і з декількох гуртків, що об'єднуються за різними напрямками досліджень. Воно може бути розділене на кілька секцій, таких як природознавча, історична, літературна, археологічна, географічна та топонімічна. Для оперативного керівництва товариство обирає раду, до складу якої входять голова, заступник, секретар, керівники гуртків і секцій, а також редактор газети і консультанти. Для більш оперативного управління може бути створена президія, що складається з голови, заступника і секретаря. Товариство повинно мати чітко визначений статут, девіз та інші атрибути, що підкреслюють його організаційну та ідеологічну спрямованість. У рамках товариства ведеться як теоретична, так і практична діяльність, що включає дослідження, публікації, організацію заходів та інші форми роботи.

Краєзнавча діяльність може набувати різноманітних форм, зокрема це можуть бути клуби, ради, пошукові штаби, експедиційні загони та інші організаційні структури, що сприяють розвитку краєзнавчого руху в освітніх закладах.

До реорганізації Всеукраїнської спілки краєзнавців в Національну спілку краєзнавців України, на багатьох навчальних закладах вже функціонували первинні осередки ВСК. Важливою є ідея того, щоб ці осередки, після організаційних змін, зберегли свій дослідницький потенціал і налагодили зв'язки з обласними, районними та міськими організаціями НСКУ. Це дозволить організувати кореспондентські групи, пошукові загони та інші ініціативи, що сприятимуть виконанню завдань, поставлених перед спілкою. Це також включає в себе ідею, що правління НСКУ, а також її регіональні організації повинні активно працювати з шкільними та вузівськими осередками як з кадровим резервом, надаючи підтримку і направляючи їхню діяльність. Це було підкреслено в резолюції IV з'їзду НСКУ, що відбувся 28 жовтня 2008 року, де було зазначено важливість створення краєзнавчих гуртків, секцій та клубів для молодих дослідників, які

вже працюють у сфері краєзнавчого пошуку, щоб належно підготувати їх до подальшого вступу в Спілку.

У школах можуть функціонувати різноманітні організаційні форми, які сприяють розвитку краєзнавчої роботи. Це можуть бути як окремі гуртки, так і цілі відділення, що включають два-три гуртки одного профілю. Такими осередками можуть бути районні Станції юних туристів-краєзнавців, Станції юних натуралістів, а також районні або міські будинки творчості для школярів. Вибір організаційної форми для конкретного навчального закладу здійснюється вчителем, з урахуванням особливостей закладу, колективу та вимог навчально-виховного процесу. Вибір форми має на меті забезпечити найкращі результати для учнів та відповідає специфіці місцевості й потребам громади.

Четвертий з'їзд Національної спілки краєзнавців України підкреслив, що краєзнавча робота в школах є дуже різноманітною і надзвичайно актуальною. Важливим напрямом цієї роботи є відновлення історичної пам'яті, що допомагає формувати національну самосвідомість та патріотизм серед молоді. Це вимагає комплексного підходу до вивчення історії, економіки, культури, побуту рідного краю. Саме тому краєзнавча робота має безліч напрямків і охоплює різні аспекти дослідження [2, с. 18].

Серед найактуальніших напрямів краєзнавчої роботи на сьогодні можна виділити наступні:

- Участь учнів у всеукраїнських та регіональних експедиціях, а також в проекті "Моя земля – земля моїх батьків", підготовка робіт для конкурсів, що мають на меті дослідження історії та культури рідного краю.
- Збір матеріалів, присвячених козацьким часам, національно-визвольним змаганням 1917-1920 років, участі місцевих жителів у цих подіях, а також темам колективізації, Голодомору 1932-1933 років, голодомору 1921 та 1946-1947 років, репресій у своєму населеному пункті. Особливу увагу приділяють подвигам

земляків на фронтах та в тилу під час Великої Вітчизняної війни, а також збору інформації про оstarбайтерів, діяльність ОУН-УПА в регіоні, факти колабораціонізму і діяльність підпільних організацій.

- Вивчення родоводів місцевих жителів, що сприяє збереженню родинних історій і традицій.
- Пам'яткознавчий напрямок, який включає допомогу в роботі редколегії "Зводу пам'яток історії та культури", а також шефство над окремими пам'ятками природи та історії.
- Збір фольклору, вивчення традиційних колядок, гаївок, щедрівок, пісень, а також опис обрядів та свят, що є частиною культурної спадщини місцевих громад.
- Підготовка матеріалів і написання нарисів з історії своїх населених пунктів, що можуть бути використані для подальших наукових досліджень або публікацій.
- Поповнення експозицій шкільних музеїв, організація виставок, тематичних куточків, що допомагають візуально зберігати та презентувати історичні, культурні та природні цінності краю.
- Ведення літопису основних подій, що відбуваються в населеному пункті, що дозволяє створювати хроніку важливих місцевих подій для наступних поколінь.

Таким чином, краєзнавча робота в школах є багатогранною і включає різноманітні дослідницькі та практичні напрямки, які сприяють не тільки розвитку національної самосвідомості учнів, але й збереженню та популяризації культурної спадщини рідного краю.

2.2. Поняття та етапи шкільних краєзнавчих експедицій

Серед численних форм позакласної та позашкільної краєзнавчої роботи важливу роль відіграють екскурсії, туристсько-краєзнавчі походи та

експедиції. Ці заходи займають одне з провідних місць серед активностей, що дозволяють учням не тільки пізнати рідний край, але й насолодитися прекрасним спілкуванням з природою, історичними пам'ятками, а також з людьми, які є носіями знань про історичні події, культурні традиції та етнографічну спадщину. Саме через такі практичні заходи учні можуть краще зрозуміти важливість збереження історії, традицій та культури свого народу.

Шкільний туризм неможливий без краєзнавства, а краєзнавча діяльність в свою чергу часто вимагає організації туристичних походів, екскурсій та експедицій. Тому важливо розібратися в значенні цих термінів, зрозуміти їхню сутність та відмінності, а також визначити, яку з форм вибрати для певної мети.

Туристський похід — це захоплюючий процес проходження маршруту групою туристів з конкретною метою. Похід передбачає виконання певних спортивно-туристських нормативів, а також сприяє пізнанню навколишнього середовища, розвитку фізичних можливостей учасників, їх відпочинку та організації краєзнавчої та суспільно корисної діяльності. Такий похід може бути різних видів, зокрема пішим, лижним, гірським, водним, велосипедним, спелео, автотуризмом та мото-туризмом. Крім того, можливе комбінування різних видів туризму для того, щоб зробити маршрут ще цікавішим і різноманітнішим. Туристські походи поділяються на категорії залежно від їхньої складності, протяжності маршруту та тривалості. Вони можуть бути відносно простими, не категорійними (I-III ступені складності), або ж мають високий рівень складності (I-V категорії складності) [21].

Екскурсія або туристсько-екскурсійна поїздка — це групове відвідування одного або кількох об'єктів, що мають значення для пізнання історії, географії, культури чи економіки. Метою екскурсії є не лише ознайомлення з визначними місцями, але й отримання навчальних знань, виховання в учнів патріотичних почуттів, а також забезпечення певного оздоровчого ефекту через перебування на природі та активний відпочинок. Екскурсії можуть проводитися як по містах, так і в межах природних зон,

включаючи відвідування пам'яток історії та культури, місць боїв, стародавніх поселень чи об'єктів природної спадщини.

Експедиція є більш спеціалізованим видом діяльності, що полягає у вивченні конкретної території, маршруту чи об'єкта з використанням різноманітних засобів пересування. Це може бути як наукове, так і краєзнавче дослідження. Зазвичай експедиція поєднує елементи туристського походу і екскурсії, але відрізняється від них більш глибоким науково-дослідницьким характером. У залежності від мети експедиції можуть бути науковими, краєзнавчими або спортивними, що визначається конкретними завданнями та напрямками роботи.

Таким чином, туристичні походи, експедиції та екскурсії (або подорожі) зазвичай організовуються під час канікул для учнів, при цьому кожен захід має чітко визначену мету і заздалегідь розроблений маршрут. Ці форми краєзнавства здійснюються в три етапи: підготовчий, польовий і підсумковий. На першому етапі проводиться підготовка до подорожі, вивчаються маршрут і місця для відвідування. Другий етап — це сам процес проведення походу або експедиції, що включає активну участь учасників у пізнавальних і фізичних активностях. На підсумковому етапі здійснюється обробка отриманих матеріалів, аналіз вражень та висновки щодо результатів проведеного заходу.

Для успішного проведення експедиції критичне значення має ретельна і комплексна підготовка. Така підготовка охоплює три основні аспекти: науково-теоретичний, матеріально-технічний і організаційний.

Особливо важливим є організація навчального процесу, для чого найкраще створити гурток. Це дозволяє не тільки забезпечити систематичну науково-практичну підготовку, але й відсіяти тих учнів, які не проявляють належного зацікавлення чи дисципліни, залишаючи в колективі лише тих, хто готовий до серйозної участі в експедиції. Такий підхід також допомагає забезпечити високий рівень підготовленості учасників, що є важливим для успіху будь-якої експедиції.

У загальноосвітніх школах програма навчально-тренувальних занять для гуртка включає 68 годин (по 2 години на тиждень), з яких 34 години відведено для теоретичних занять, а ще 34 – для практичних. У позашкільних навчальних закладах тривалість підготовки збільшується до 216 годин. В залежності від характеру експедиції, заняття можуть бути тематичними чи комплексними, що визначає їх зміст і план.

Коли експедиція має на меті вивчення етнографії рідного краю, то теоретична частина включає теми, що охоплюють різноманітні аспекти етнічної культури, історії і побуту українців. Наприклад, серед тем можуть бути: «Теорія походження та етнічного розвитку українців» (4 години), «Етнічне районування України» (2 години), «Підсобні промисли та ремесла українців» (4 години), «Художні ремесла» (6 годин), а також практичні заняття з підготовки до походів, організації експедиційного спорядження, забезпечення безпеки руху і багато інших. Всього на теоретичну підготовку витрачається 34 години.

Практичні заняття займають ще 34 години, і включають такі важливі аспекти, як «Експедиційний побут» (10 годин), «Фізичні тренування» (20 годин), «Заготівля продуктів, комплектування медичної аптечки та ремонтного знаряддя» (4 години). Усі ці заняття допомагають учням не тільки ознайомитись з теоретичними аспектами експедиції, але й набути практичних навичок, що безпосередньо впливають на успішність та безпеку експедиції [25].

Особливу увагу в підготовці до експедиції займає наукова робота, яку учні виконують у гуртку «Юний етнограф». Вони вивчають різні джерела – архівні, музейні, бібліотечні – для глибшого розуміння теми етнографії. Учні набувають навичок наукового збору та обробки матеріалів, що є важливими для проведення польової роботи. Вони дізнаються, що етнографія займається вивченням народів, їх побуту та культури, а також розуміють важливість традицій, які передаються від покоління до покоління.

Залежно від методів збору матеріалу, учні знайомляться з двома основними методами: стаціонарним та сезонним (експедиційним). Стаціонарний метод передбачає тривале перебування в певному етнічному середовищі, що дає змогу глибше вивчити місцеві традиції, в той час як сезонний метод, що зазвичай застосовують учні, більше підходить для короткострокових експедицій та досліджень, що не потребують довготривалого перебування в одному місці.

Такий багатогранний підхід до підготовки учнів дозволяє не лише досконало засвоїти наукові знання, але й набуті навички та досвід застосовувати безпосередньо в польових умовах, що є основною метою будь-якої експедиції.

У процесі підготовки гуртківці знайомляться з основними методами польових досліджень, які широко використовуються у науковій роботі, зокрема в етнографії та краєзнавстві. Один з найпоширеніших методів — це опитування, яке полягає в зверненні до окремих осіб або груп з заздалегідь підготовленими запитаннями, спрямованими на отримання необхідної інформації про певні явища, людей або культурні особливості. Опитування є основним інструментом збору даних, оскільки дозволяє безпосередньо отримати свідчення від носіїв знань.

Другим важливим методом є експеримент, коли дослідник безпосередньо бере участь у святкуваннях, обрядах або інших традиційних заходах, що мають велике значення для досліджуваної культури. Такий підхід дозволяє не тільки спостерігати, але й відчувати на собі ті соціальні та культурні процеси, які вивчаються.

Спостереження — це ще один ефективний метод, за допомогою якого учні можуть детально вивчати і фіксувати різноманітні аспекти життя і культури досліджуваного населення. Спостереження передбачає уважне і ретельне вивчення явищ, подій, поведінки людей, щоб зафіксувати все, що має значення для наукової роботи.

Особливу увагу варто звернути на те, що результати польових досліджень зазвичай включають вивчення як матеріальних, так і духовних джерел. Матеріальні джерела — це різноманітні об'єкти побуту, інвентар, знаряддя праці, житло, одяг, їжа, які можуть бути зафіксовані за допомогою фотографій та малюнків. Духовні ж джерела включають в себе традиції, обряди, вірування, фольклор, що є невід'ємною частиною культури певного народу.

Під час тренувальних практичних занять учні не лише отримують теоретичні знання, а й навчаються виконувати конкретні завдання, які є важливою частиною польової роботи. Керівник майбутньої експедиції навчає їх складати пам'ятки для опитування інформаторів, які включають ключові питання, що допомагають зібрати необхідну інформацію. Крім того, учні практикуються в веденні різних експедиційних документів. Одним з таких документів є “Зошит запису спогадів, розповідей”, де фіксуються усні свідчення носіїв знань. Ведення особистого щоденника допомагає учням систематизувати свої спостереження та думки. Важливим документом є також “Польовий опис”, в якому детально фіксуються всі знайдені предмети, з їхнім описом, місцем і датою знаходження, а також інформацією про власника.

Крім того, учні повинні вміти вести “Польовий щоденник”, де відображається хід всієї експедиції, процес пошуку, виявлення предметів та документів. У цьому щоденнику зазначаються деталі, які можуть стати корисними для подальшого аналізу досліджуваних об'єктів [29, с. 168].

На етапі підготовки до експедиції рекомендується провести кілька практичних занять у класі, а також організувати виїзди до бібліотеки, музею чи архіву для здобуття навичок роботи з науковими джерелами. Учні мають навчитись працювати з каталогами, довідниками, бібліографічними покажчиками, знаходити необхідну літературу та робити з неї виписки, цитати, посилання. Особливу увагу потрібно приділяти роботі в архіві, де

учні навчаються шукати й фіксувати документальні джерела, а в музеї — набувають навичок паспортизації пам'яток та ведення обліку.

У результаті такої підготовки учні стають не лише обізнаними в теоретичних аспектах дослідження, а й здатними виконувати важливі практичні завдання, що дозволяють ефективно збирати, зберігати та аналізувати матеріали, отримані під час експедиції.

Одним з ключових аспектів підготовки до експедиції є створення карти району, де буде проводитись дослідження. Карта повинна бути достатньо детальною, щоб забезпечити точне планування маршруту, і зазвичай це оглядова карта масштабу 1:200,000, де один сантиметр на карті відповідає двом кілометрам реального відстані. На цій карті необхідно позначити маршрут, який буде пройти експедиція. Після цього, для зручності кожного учасника, цей фрагмент маршруту переноситься на окремий аркуш паперу, з якого можна зробити кальку для кожного члена експедиції. Під час прокладання маршруту на карті важливо позначити не лише саму лінію руху, а й інші важливі пункти, такі як етнографічні об'єкти, місця обстеження, точки розташування табору для ночівлі та відпочинку, а також контрольні точки, де необхідно буде дотримуватись певного часу проходження маршруту.

Для формування складу експедиції, зазвичай, обираються 15 осіб — гуртківців, які пройшли курс теоретичної та практичної підготовки, а також є фізично здоровими дітьми віком від 12 років. Адміністрація школи, разом із керівником експедиції, в період підготовки займаються численними організаційними питаннями. Директор школи видає спеціальний наказ про проведення експедиції, у якому призначає керівника та його заступника, затверджує склад учасників експедиції, а також видає керівникові необхідні документи, такі як наказ, маршрутний лист і посвідчення про відрядження. Директор також здійснює контроль за виконанням усіх етапів підготовки та проходження групи за маршрутом, забезпечує дотримання контролю за строками проходження, визначає обов'язки керівника експедиції та його

права. Після завершення експедиції директор заслуховує звіт на педагогічній раді, затверджує фінансовий звіт та приймає відповідні документи, серед яких можуть бути знайдені предмети.

Керівник експедиції має низку обов'язків. Він повинен ознайомити учасників з правилами проведення туристичних подорожей для учнів та студентів, зокрема з їхніми правами та обов'язками під час експедиції. Крім того, важливо організувати ретельну підготовку учасників: перевірити їхні знання та навички, ознайомити з районом майбутнього дослідження, підготувати картографічний матеріал, розробити детальний план та графік подорожі. Зокрема, необхідно позначити контрольні пункти на маршруті, визначити терміни його проходження, а також підготувати заходи з техніки безпеки та навчити учасників цих правил. Крім того, керівник має організувати підбір необхідного спорядження та продуктів харчування, підготувати медичну аптечку, а також провести збори з батьками та учасниками експедиції. Всі учасники мають підписати інструктаж з техніки безпеки, що підтверджується підписом у спеціальному зошиті інструктажу.

Під час проведення експедиції керівник повинен суворо дотримуватися затвердженого маршруту та плану роботи. Він також має регулярно інформувати керівництво школи про хід експедиції, контролювати рух групи, не допускати її розділення або відставання. У разі нещасних випадків необхідно негайно повідомити керівника закладу та вжити заходів для надання допомоги постраждалим. Важливо пам'ятати, що керівник та його заступник несуть відповідальність за безпеку учнів та за належне проведення подорожі відповідно до чинного законодавства.

Не менш важливим є матеріально-технічне забезпечення експедиції. Всі необхідні речі для групи, такі як намети, медичні аптечки, ремонтні набори та інші елементи спорядження, підбираються та готуються за спеціальним списком. Наприклад, для 15 учасників знадобиться чотири намети марки "Турист", комплект ремонтних засобів, а також медична аптечка, що містить близько 30 одиниць різного виду медичних препаратів.

Всі ці предмети мають бути розподілені серед учасників експедиції за завчасно підготовленим списком, щоб забезпечити максимально ефективне використання кожного елемента спорядження [41, с. 8].

Окрему увагу приділяють підготовці особистого спорядження для кожного учасника експедиції. Це включає не лише базові предмети, такі як рюкзак, спальний мішок, одіяло, але й інші необхідні речі: ложку, миску, кружку, ніж, зошит, блокнот, олівці, ручку та інші предмети, що можуть знадобитися під час подорожі. Кожен з цих предметів ретельно перевіряється на наявність та відповідність стандартам, аби забезпечити максимальний комфорт і безпеку учасників. Спорядження роздається членам групи заздалегідь, щоб учасники мали достатньо часу для перевірки та підготовки до використання.

Особливу увагу також приділяють заготівленню продуктів харчування, які необхідно закупити, упакувати та рівномірно розподілити між учасниками експедиції. Продукти зазвичай готуються за певними нормами, щоб забезпечити необхідну кількість калорій і харчових елементів для кожного учасника. Їх упаковка має бути зручна для транспортування, зберігання та подальшого використання під час подорожі.

Практичні заняття, що проводяться в процесі підготовки, включають навички розбивки табору, встановлення наметів, використання туристичного спорядження та інших важливих аспектів. Це дає змогу учасникам ознайомитися з практичними аспектами експедиції та набути необхідних навичок для комфортного і безпечного перебування в польових умовах. Заняття організовуються так, щоб з кожним новим етапом підготовки підвищувався інтерес до подорожі, а учасники почували себе єдиним колективом, готовим до спільної роботи. Таким чином, кожен учасник поступово розвиває свої інтелектуальні, моральні, фізичні та вольові якості, що є надзвичайно важливим для успішного проходження маршруту.

Насамкінець, результат успішності експедиції багато в чому залежить від того, наскільки ретельно була проведена її підготовка. Це, передусім,

стосується глибокого теоретичного та наукового осмислення мети та завдань експедиційного дослідження, а також вибору методів і форм роботи. Важливо не лише детально вивчити сутність проблеми, яку планується досліджувати, але й правильно організувати всі етапи підготовки, починаючи від матеріально-технічного забезпечення. Створення бази для побутових потреб, медичної допомоги, харчування і проживання учасників є ключовим етапом, який визначає комфорт і безпеку протягом експедиції.

Одночасно необхідно провести цілу низку організаційних заходів, серед яких підготовка нормативно-правової документації, розподіл обов'язків серед учасників, визначення їхніх прав і обов'язків, а також проведення інструктажів. Кожен етап підготовки має бути ретельно спланований, щоб уникнути будь-яких непередбачуваних ситуацій та забезпечити ефективну роботу всього колективу під час експедиції.

2.3. Учнівські наукові дослідження як частина історико-краєзнавчої роботи у школі

Підготовка різноманітних письмових робіт учнів є не лише процесом здобуття нових знань, а й важливим етапом навчання, який сприяє глибокому засвоєнню інформації з історії рідного краю. Така робота має особливу природу, оскільки вона поєднує як навчальний процес, так і елементи творчого наукового дослідження. Рівень складності та глибини дослідження залежить від класу учня і типу письмової роботи. Зокрема, в ході наукового дослідження проводиться цілеспрямоване вивчення об'єкта (будь то явище або предмет), під час якого використовуються специфічні методи науки, щоб виявити закономірності його розвитку, а також сформулювати нові знання, що пояснюють закони функціонування цього об'єкта. Дослідження також передбачає прогнозування можливих шляхів і методів використання отриманих знань на благо суспільства.

Наукові дослідження в свою чергу поділяються на кілька типів залежно від рівня вирішуваних проблем. До них відносяться:

1. Теоретичні або фундаментальні дослідження, які спрямовані на глибоке пізнання основних принципів і закономірностей.
2. Пошукові або теоретико-прикладні, що є поєднанням теоретичних знань і практичного досвіду.
3. Прикладні дослідження, що включають як теоретичні, так і експериментальні методи.
4. Розроблювальні, або експериментальні, дослідження, які спрямовані на практичне втілення наукових ідей.

Процес підготовки наукового дослідження вимагає дотримання певних загальних вимог і принципів. Наприклад, першочерговим є постійне фокусування на предметі дослідження, що передбачає постійне доповнення існуючої наукової інформації новими фактами та знаннями. Як відзначав І. Ньютон, його відкриття у галузі небесної механіки стали можливими завдяки тому, що він «весь час думав про них», що підкреслює важливість концентрації уваги на обраному напрямку наукової роботи.

Також слід уникати некритичного сприйняття чужих ідей, публікацій та думок, що важливо при вивченні літературних джерел. Важливо формувати власний погляд на проблему, не перекозуючи чужі думки та ідеї, а також бути коректним у ставленні до наукових досягнень інших авторів. Описувати хід подій у науковій роботі потрібно неупереджено, зберігаючи об'єктивність.

Ще одним важливим аспектом є робота без плану. У процесі підготовки до дослідження необхідно створювати детальний план, який з часом може бути вдосконалений у міру поглиблення знань. Крім того, робота повинна бути систематичною, а це означає, що важливо «втягнутися» в процес роботи, регулярно переглядати і коригувати написане. Наприклад, перечитування раніше написаного тексту може допомогти відновити

концентрацію і продовжити роботу. Праця, спрямована на досягнення чітко визначених цілей, забезпечує бажання рухатися далі.

Крім того, під час дослідження необхідно дотримуватися принципів історизму, науковості та об'єктивності, використовуючи загальнонаукові, конкретно-історичні та міждисциплінарні методи. Це дозволяє забезпечити глибину дослідження та точність отриманих результатів.

Здійснення науково-дослідницької роботи передбачає проходження кількох етапів. Серед них варто зазначити:

1. Обґрунтування вибору теми дослідження, що є важливим для визначення напрямку роботи.
2. Вибір об'єкта і предмета дослідження, який визначає межі наукового пошуку.
3. Огляд стану наукової розробки даного питання на основі літературних джерел або практичних даних.
4. Постановка чіткої мети дослідження, що сприяє систематизації роботи.
5. Визначення завдань, які допомагають чітко окреслити напрямки пошуку.
6. Розробка теоретичної основи досліджуваної проблеми, що дозволяє зібрати необхідну інформацію.
7. Формування плану і методики дослідження, що дає чітку стратегію дій.
8. Обробка і аналіз джерельного матеріалу, щоб вивчити його та отримати нові знання.
9. Узагальнення результатів дослідження, щоб зробити висновки.
10. Формування висновків і пропозицій щодо використання отриманих результатів на практиці.
11. Оформлення наукової роботи відповідно до встановлених вимог.
12. Підготовка публікацій за матеріалами дослідження, щоб поділитися отриманими знаннями з науковим співтовариством.

Дотримання цього алгоритму залежить від того, хто готує роботу і на якому рівні вона виконується.

Вибір теми дослідження є важливим етапом у процесі наукової роботи, і вона повинна відповідати кільком важливим критеріям, які визначають її доцільність та цінність. По-перше, тема має бути актуальною, новою та перспективною. Це означає, що вона повинна відповідати сучасним вимогам наукової практики і мати потенціал для розвитку в майбутньому. Врахування наявності теоретичної бази та зв'язку з іншими науковими програмами та питаннями також є важливими аспектами при виборі теми. Однак важливо підкреслити, що актуальність теми не повинна бути зумовлена лише поточною політичною ситуацією в країні, оскільки наукова значущість не залежить від тимчасових змін в державних чи соціальних умовах.

Актуальність теми визначається не лише її належністю до поточного плану науково-дослідницьких робіт, затвердженого організацією, але й глибиною теоретичної значущості та практичного застосування. Тема повинна нести певний науковий та практичний внесок, зокрема в контексті вирішення актуальних проблем або задач.

Що стосується новизни, то цей критерій пов'язаний з інноваційністю і полягає в запровадженні нових теоретичних підходів, нових джерел або нових методичних рекомендацій, які досі не були відомі в науці. Тема може мати новизну в кількох аспектах: по-перше, у вигляді вперше введених в науковий обіг джерел, по-друге, у формулюванні нових теоретичних положень, і по-третє, у з'ясуванні історії розвитку певної галузі знань. Крім того, новизна може виявлятися у вдосконаленні існуючих методик або в розробці нових практичних рекомендацій. Залежно від рівня зміни знань, новизна може проявлятися на трьох рівнях: перший — це радикальна зміна відомих даних, другий — розширення або доповнення існуючих відомостей, і третій — уточнення та конкретизація відомих даних із розширенням їх застосування на нові класи об'єктів чи систем [50].

Практична значущість теми також має велике значення і прямо залежить від цілей дослідження. Практичні результати можуть бути використані в різних сферах: публікаціях наукових робіт, виступах на конференціях, уроках, заходах, екскурсіях тощо. Важливо, щоб дослідження мало не лише теоретичну, а й практичну цінність, яка може впливати на розвиток наукових знань або на практичні аспекти певної проблеми.

Об'єкт дослідження — це явище чи процес, який підлягає дослідженню. Предмет дослідження — це окремий аспект чи елемент цього об'єкта, який є фокусом наукового аналізу. Поняття об'єкта і предмета тісно пов'язані між собою: предмет є частиною об'єкта, і вивчення його дає можливість глибше зрозуміти загальну картину досліджуваного явища.

Мета дослідження визначається через вирішення конкретної наукової проблеми або протиріччя, яке виникає між рівнем теоретичних знань і вимогами практики. Це є основним орієнтиром для дослідника, який шукає шляхи для усунення цього розриву або для з'ясування нових аспектів існуючої проблеми.

Завдання, які ставляться перед дослідником, є невід'ємною частиною від мети дослідження. Вони конкретизують напрямки роботи, які необхідно виконати для досягнення кінцевої мети, і відображаються в назвах розділів та підрозділів дослідницької роботи. Рішення завдань веде до досягнення мети, зменшення або усунення розриву між теорією та практикою.

Методи дослідження є інструментами, які дослідник застосовує для збору та аналізу інформації. Залежно від теми та обраного напрямку дослідження використовуються різноманітні методи, зокрема хронологічний, порівняльно-історичний, методи аналізу та синтезу, класифікації, періодизації, а також соціологічні дослідження, анкетування та типологізація. Вибір методів також залежить від можливостей дослідника, його досвіду та обраної методології.

Шкільний етап наукових досліджень серед молодих красзнавців зазвичай зосереджений на роботі з письмовими джерелами, такими як

опубліковані документи, матеріали, монографії, наукові збірники, журнали та газети. Вкрай важливо вже на початкових етапах навчання знайомити школярів із методами переробки первинного тексту, що включає трансформацію великих мовних одиниць у більш компактні. Це може бути представлено як своєрідне ущільнення тексту, коли зміст словосполучення передається одним словом, ціле речення – окремим словосполученням, а складне речення замінюється простим. У школі учні повинні оволодіти різними техніками фіксації змісту прочитаного, такими як анотування, реферування, тезування, складання плану, конспектування і цитування.

Анотування є одним з основних методів обробки змісту джерела, що дозволяє створити найбільш узагальнений висновок про його основні ідеї. Анотація – це короткий опис документа (монографії, збірника, історичної праці) з точки зору його змісту, призначення, форми та інших аспектів. Вона не є прямим переказом матеріалу, на відміну від реферату, а пропонує узагальнену характеристику документа. Важливу роль в анотації відіграють ключові інформаційні елементи, що відображають основні характеристики джерела, такі як відомості про автора, основну тематику, територіальні та хронологічні межі, структуру, форму і призначення, мову, стиль та інші аспекти. Ступінь їх використання залежить від типу анотації.

Довідкові анотації зазвичай є дуже короткими, вміщуючи суть книги всього в одному реченні. Наприклад:

Мизак Н.С., Горбатюк В.І. За тебе, свята Україно: Книга п'ята. – Чернівці: Видавн. дім „Букрек”, 2006. – 352 с.: іл. У монографії досліджується хід визвольної боротьби ОУН, УПА в Кам'янець-Подільській області.

Рекомендаційні анотації, на відміну від довідкових, включають не лише характеристику твору, а й його оцінку, надаючи більш детальний аналіз змісту та значущості.

Анотації можна класифікувати за глибиною розгортання інформації на два основні типи: розширені та реферативні. Загалом, анотація має бути

короткою та лаконічною, зазвичай займаючи не більше 500 знаків або 70 слів. Однак у випадку реферативної анотації обсяг може бути більшим, оскільки така анотація включає більш детальну інформацію, що вимагає розширеного опису.

Процес анотування можна умовно поділити на кілька етапів: підготовчий, основний і заключний. На підготовчому етапі здійснюється первинний аналіз тексту, відбір важливих відомостей, що відображають суть документа. На основному етапі проводиться ретельне вивчення матеріалу, підготовка анотації, яка повинна точно і стисло відображати зміст джерела. Заключний етап передбачає редагування та оформлення готової анотації, що дозволяє створити чітке уявлення про документ.

Практична цінність анотацій значна. По-перше, за допомогою анотованих списків книг, статей, які публікуються Книжковою палатою України та іншими бібліографічними установами, можна швидко вибрати необхідну літературу для подальшого опрацювання. По-друге, анотація дозволяє без необхідності повного прочитання тексту визначити, чи можна використовувати цей матеріал у науковій роботі. По-третє, анотація на каталожній картці дає можливість досліднику чітко сформулювати основні положення книги, визначити її корисність для написання розділів чи підрозділів наукової роботи.

Реферування, у свою чергу, є більш складним процесом, що передбачає аналітичну та синтетичну переробку інформації з первинного документа, наприклад, книги або статті. Основною метою реферування є розкриття змісту джерела в більш повному обсязі порівняно з анотацією. Для цього проводиться низка логічних операцій, таких як оцінка, відбір, аналіз і узагальнення інформації, що міститься в джерелі. Головне завдання реферату — це витягти найважливіші відомості, основні ідеї, факти, результати досліджень та висновки. При цьому здійснюється скорочення обсягу первинного документа без втрати суті та основного змісту [12, с. 35].

Реферат має відображати кілька ключових аспектів первинного документа, таких як предмет, тема, мета роботи, результати дослідження, новизна та важливі відкриття, а також можливі практичні застосування результатів наукової роботи. Окрім того, в рефераті можуть бути вказані рекомендації та пропозиції, що містяться в оригінальному тексті. Важливим аспектом реферування є те, що текст реферату має бути чітким, конкретним та лаконічним, без зайвої інформації, що не стосується основних тем.

Незважаючи на те, що немає жорстких вимог до обсягу реферату, у практиці є певні орієнтири. Так, реферати на короткі повідомлення зазвичай складають 500-600 знаків, на статті — 1000-1500 знаків, а на великі наукові праці, такі як монографії, збірники або дисертації, можуть складати від 2500 до 3000 знаків. Для статей з гуманітарних та соціальних наук обсяг рефератів може бути більшим, до 9000 знаків, хоча він не повинен перевищувати 10-15% обсягу оригіналу.

Особливу увагу при написанні реферату слід приділити процесу читання первинного документа. Розрізняють три основні види читання: ознайомлювальне, вивчальне та реферативне. Ознайомлювальне читання є першим етапом, коли читач просто ознайомлюється з матеріалом, статтею чи книгою. Вивчальне читання передбачає більш глибоке і вдумливе опрацювання, спрямоване на запам'ятовування основних ідей та фактів. Реферативне читання, у свою чергу, дозволяє скоротити і зібрати ключову інформацію для подальшого узагальнення та складання реферату.

Існують різноманітні методи реферування, серед яких особливо часто застосовують метод екстрагування. Основний принцип цього методу полягає в тому, що під час аналізу первинного документа з нього виділяють певні речення, які можна безпосередньо або з незначними змінами перенести до реферату. Для виявлення таких важливих фрагментів тексту використовуються різноманітні допоміжні засоби, зокрема спеціальні маркери та індикатори. Маркери – це слова або словосполучення, що чітко вказують на основні аспекти змісту первинного джерела, підкреслюючи

важливість певних думок або ідей автора. Це можуть бути, наприклад, вислови на кшталт «слід підкреслити», «необхідно зазначити», «важливо мати на увазі», «отже» та інші, які допомагають з'ясувати, які моменти є ключовими в тексті. Окрім цього, такі звороти часто супроводжуються вказівними словами або займенниками, які вказують на конкретні елементи змісту, наприклад: «цей», «ці», «такі», «вона» і т. д. Важливим елементом є також використання сполучників чи вставних слів, таких як «при цьому», «зокрема», «наприклад», які допомагають виділити та акцентувати певні моменти.

Іншим поширеним методом реферування є перефразування. Цей метод передбачає, що з тексту первинного документа виноситься лише суттєва частина інформації, а сам зміст перебудовується, змінюючи як синтаксичну, так і змістову структуру. Перефразування дозволяє викласти головні ідеї та відомості іншими словами, що може сприяти кращому розумінню змісту, не втрачаючи важливих нюансів.

Додатково застосовують метод інтерпретації змісту документа, що полягає у більш глибокому розкритті його суті через узагальнене уявлення про текст. Такий підхід дозволяє не просто передати зміст, а й висвітлити основні ідеї у контексті більш загальних понять.

Ще одним важливим способом фіксації змісту є складання тез. Тези подібні до рефератів, оскільки вони також являють собою стислі, але точні формулювання основних положень прочитаного матеріалу. У цьому випадку текст ущільнюється, тобто зменшується його обсяг без втрати суті. Це відбувається або шляхом прямого відбору найбільш важливих ідей автора з його тексту, або через переклад основних положень в особисте тлумачення, коли зміст подається своїми словами. Головна відмінність між тезами та рефератом полягає в обсязі, глибині аргументації та використанні цитувань. Тези можуть бути значно коротшими за реферат, а також менш детальними в аспекті наукових доказів чи пояснень.

Існує також метод фіксації змісту первинного джерела, при якому в тексті другого порядку наводяться точні, дослівні цитати з книги або статті. Цей метод називається цитуванням, і він є важливим тим, що дозволяє у подальшому, при написанні конкурсної роботи учня, використовувати ключові ідеї, аргументи, факти, цифри для підтвердження тих чи інших тез дослідження, навіть у разі відсутності оригінального джерела. Цитовані уривки обов'язково виділяються лапками, і додається посилання на відповідну сторінку джерела.

Іншою формою фіксації опрацьованого тексту є план – попередній запис, що відображає порядок та структуру викладу матеріалу. План є першою, початковою формою організації інформації, що передує таким складнішим методам фіксації, як тези та конспект. Він вказує на основні частини викладу і їхній розподіл. Тези, в свою чергу, розширюють і доповнюють план, надаючи більше деталей та узагальнень.

Найбільш широко застосовуваною формою фіксації матеріалу є конспект – це стисла, але змістовна письмова обробка матеріалу, що є зв'язним та послідовним викладом змісту статті, глави книги, лекції чи брошури. Конспект є універсальним методом запису, в якому поєднуються елементи плану, тез, цитат, а також включаються власні спостереження, думки, висновки та пропозиції. В залежності від обсягу обробленого матеріалу можна використовувати різні види конспектів: текстуальні, вільні або змішані [9, с. 13].

Таким чином, учні повинні опанувати основні методи фіксації матеріалу з опрацьованих текстів, навчитися поєднувати їх між собою, набувати навичок ефективної фіксації інформації. Це, в свою чергу, забезпечить якісну підготовку учнів до написання різноманітних письмових робіт, зокрема в галузі історичного краєзнавства.

Повідомлення є одним з найпоширеніших і водночас найпростих видів учнівських письмових робіт. Згідно з визначенням у „Великому тлумачному словнику сучасної української мови” (К.: Ірпінь, 2001. – С. 811),

повідомлення — це інформація, що передається комусь, письмова або усна форма сповіщення. Це також може бути невеликий публічний виступ або коротка доповідь на певну тему.

Повідомлення вирізняється стислістю та невеликим обсягом, зазвичай на одну-дві сторінки. Воно може бути як письмовим, так і усним. Зазвичай, учні готують повідомлення на основі одного або двох джерел і представляють його усно. Часовий ліміт для такого виступу складає 2-4 хвилини. Повідомлення часто є складовою частиною уроку (може бути кілька на одному уроці), виступом на засіданні краєзнавчого гуртка або частиною тематичного вечора.

У старших класах учні зазвичай готують реферати — письмові роботи, виконані на основі одного або кількох джерел, які призначені для публічного представлення. Реферати можуть бути монографічними (на основі одного джерела) або зведеними (на основі кількох джерел, присвячених одній темі). Обсяг реферата залежить від мети його представлення, характеру заходу та складності теми — зазвичай це 5-7 сторінок, і презентація триває 10-15 хвилин.

У процесі підготовки реферата важливо дотримуватися певної послідовності: по-перше, визначити адресата та мету зібрання; по-друге, обрати відповідну літературу та ретельно її опрацювати; по-третє, скласти план; по-четверте, створити цікавий вступ; далі слід представити одну-дві проблеми, навести факти, провести їх аналіз, аби аргументувати поставлені питання та сформулювати висновки. Важливо також обрати відповідні мовні засоби, уникати метафор та художніх прийомів, дотримуючись наукового стилю, спиратись на факти, цитати і наукові поняття. Наприкінці треба підсумувати все сказане, зробити висновки і за потреби — надати рекомендації.

Реферат можна представити усно, використовуючи план-конспект або опорні таблиці, слайди, що полегшать донесення інформації.

Ще одним видом учнівських письмових робіт є стаття. Це невелика наукова праця, що може бути опублікована в збірнику, журналі чи газеті. Особливістю статті є те, що вона може бути не лише надрукована, але й представлена усно під час конференції, стаючи таким чином доступною для ширшої аудиторії.

Методика підготовки статті включає низку важливих етапів, які допомагають створити структурований і змістовний текст, що відображає глибоке осмислення та аналіз обраної теми. Спершу, після ретельного опрацювання наукових джерел і літератури, необхідно підготувати чіткий план. Він допоможе організувати увесь обсяг отриманої інформації, власних думок і висновків в єдину схему, що забезпечить логічне й послідовне викладення матеріалу.

У вступі статті дається короткий огляд раніше опублікованих робіт з обраної теми. Визначається актуальність і проблема, яку не було вирішено в попередніх дослідженнях, на основі яких стаття і буде побудована. Тут також вказуються джерела, на яких ґрунтується розгляд проблеми, та окреслюються мета і завдання статті. Для статті обсягом 8 сторінок це може бути близько 15-20 речень, що формулюють основні напрями дослідження.

Основна частина статті присвячена детальному аналізу теми, що здійснюється через критичну оцінку існуючих публікацій, а також висвітлення нових аспектів проблеми. У цій частині матеріал повинен бути підкріплений аргументами, фактами, а також цитатами з авторитетних джерел, що дозволяють посилити висновки і довести правомірність наданих тверджень.

Заклучна частина статті містить висновки, які підсумовують основні ідеї та досягнення роботи. Вони свідчать про те, наскільки успішно автор зміг реалізувати поставлену мету і завдання, запропонувати нові підходи або можливі напрямки для подальших досліджень, зокрема щодо майбутніх наукових пошуків з цієї теми.

Що стосується оформлення статті, вона повинна мати лаконічний і чіткий заголовок, який відображає суть проблеми, що розглядається. Крім того, необхідно підготувати анотацію, що займає одне-два речення, де дається загальний огляд змісту статті. Стаття також має містити перелік ключових слів, що складаються з термінів, найбільш характерних для досліджуваної теми. Наприкінці статті обов'язково вказуються посилання на використані джерела, а також повторно наведені анотація та ключові слова іншою мовою. Автор підписує статтю, що засвідчує його відповідальність за об'єктивність поданої інформації. Вимоги до технічного оформлення, такі як шрифт і міжрядковий інтервал, визначаються редакцією відповідного видання.

З іншого боку, учням старших класів часто доводиться готувати доповіді і виступати з ними на різноманітних заходах, зокрема на науково-краєзнавчих конференціях. Доповідь є публічним виступом, на якому автор має детально розглянути певну тему. Текст доповіді складається відповідно до заздалегідь підготовленого плану, який визначає основні пункти, що мають бути висвітлені під час виступу. Обсяг доповіді має бути таким, щоб вона могла бути представлена за 10-25 хвилин, при цьому важливо не перевищувати цей час.

Для покращення сприйняття доповіді, частину інформації можна представити у вигляді плакатів або слайдів, що значно скоротить час усного виступу (на 20-30 відсотків) і дозволить зосередити увагу слухачів на ключових моментах. Підготовка доповіді включає такі етапи, як опрацювання літератури, осмислення прочитаного, відбір цікавих фактів і основних ідей для подальшого викладення. Важливо також скласти робочий план, організувати матеріал, узагальнити думки різних авторів, порівнюючи їх між собою, та використовувати наукові терміни, характерні для цієї теми.

Під час виступу варто враховувати слухачів: уважно стежити за їх реакцією, коригувати темп мовлення залежно від того, чи зацікавлена аудиторія, змінюючи інтонацію, підсилюючи важливі моменти, і якщо

потрібно, наводити нові факти для підтримки уваги. Якщо під час доповіді необхідно звернутись до рукопису, важливо зробити це непомітно для слухачів, не відводячи погляд від аудиторії. Доповідь повинна бути полемічною та дискусійною, це підтримає інтерес слухачів і зробить виступ більш динамічним [7, с. 34].

Заключна частина доповіді — це підсумок, що включає висновки та пропозиції, які повинні продовжити дискусію і надати слухачам конкретні орієнтири для подальшого розгляду піднятих питань.

Отже, з набуттям незалежності України змінився підхід до навчальної та краєзнавчої науково-дослідницької діяльності в школах. Зростає значення підготовки учнів до самостійного здобуття знань та оволодіння методами дослідження. Це, в свою чергу, вимагає від педагогів вищого рівня знань і дослідницьких навичок. Тому, під час навчання у вищих навчальних закладах, зокрема при вивченні курсу "Шкільне краєзнавство", важливо освоїти техніки фіксації змісту джерел, методи підготовки різних видів учнівських письмових робіт з історичного краєзнавства, зокрема конкурсних науково-дослідницьких робіт, які готуються та захищаються в рамках Малої академії наук, а також під час участі у всеукраїнських історико-краєзнавчих та історико-географічних експедиціях.

Висновки до Розділу 2

У другому розділі даного дослідження було встановлено, що організаційні форми шкільної історико-краєзнавчої роботи включають різноманітні освітньо-виховні та дослідницькі структури, які забезпечують активне залучення учнів до вивчення історико-культурної спадщини рідного краю. Серед них важливе місце займають краєзнавчі гуртки, факультативи та спецкурси, що забезпечують систематичне навчання і дослідницьку діяльність в умовах шкільної програми. Під керівництвом педагогів учні вивчають локальні історичні події та процеси, аналізують джерела й

документи, проводять краєзнавчі дослідження, спрямовані на розширення їхнього світогляду та формування історичної свідомості.

Позакласні форми організації цієї роботи включають краєзнавчі екскурсії, походи, експедиції та польові дослідження, що дозволяють учням безпосередньо долучатися до дослідження матеріальних об'єктів історії й культури свого регіону. Участь у шкільних і позашкільних науково-практичних конференціях, тематичних виставках та конкурсах також стимулює їх до активного використання краєзнавчих матеріалів у науково-дослідницькій діяльності.

Основними напрямками шкільної історико-краєзнавчої роботи є вивчення історії рідного краю через дослідження архівних і літературних джерел, аналіз історичних подій і культурних процесів, що мали місце в конкретному регіоні. Це включає систематизацію зібраного матеріалу, його наукову обробку і презентацію у формі дослідницьких робіт, звітів, статей або науково-популярних публікацій. Школярі також залучаються до створення музейних експозицій, що базуються на їхніх власних краєзнавчих дослідженнях, та до формування баз даних про видатних діячів, історичні місця, архітектурні пам'ятки та культурні явища їхньої місцевості.

Таким чином, шкільна історико-краєзнавча робота є важливою складовою формування національної ідентичності та громадянської свідомості учнів. Вона поєднує у собі освітній, виховний та науково-дослідницький аспекти, спрямовані на інтеграцію учнів у науковий процес і водночас на забезпечення спадкоємності історико-культурних знань про рідний край.

Поняття шкільної краєзнавчої експедиції охоплює комплекс організаційно-педагогічних заходів, спрямованих на систематичне залучення учнів до безпосереднього вивчення природних, соціально-економічних і культурно-історичних об'єктів свого регіону шляхом польових досліджень. Шкільна краєзнавча експедиція розглядається як важливий засіб активного наукового пізнання, що забезпечує учням можливість практично

застосовувати теоретичні знання, отримані під час навчання, та розвивати навички дослідницької діяльності. У цьому контексті експедиція виступає не лише як інструмент навчання, а й як форма формування у школярів історичної, географічної та екологічної свідомості, що сприяє вихованню почуття патріотизму та відповідальності за збереження культурної та природної спадщини.

Етапи шкільних краєзнавчих експедицій мають чітко визначену структуру, що забезпечує послідовність та систематичність дослідницького процесу. Перший етап, підготовчий, включає формування загальної концепції експедиції, визначення її наукової мети, завдань та об'єктів дослідження. На цьому етапі проводиться підбір необхідних джерел, розробка маршруту та формування експедиційної групи, яка отримує відповідні інструкції щодо методології та організаційних аспектів дослідження.

Другий етап, польовий, передбачає безпосереднє проведення експедиції, що включає збирання фактичного матеріалу, документування об'єктів дослідження та їхню попередню систематизацію. Особлива увага приділяється спостереженням, збору зразків, фотографуванню та проведенню інтерв'ю з місцевим населенням, що дозволяє учням отримати емпіричні дані для подальшого аналізу.

Завершальний етап, постпольовий, полягає в обробці отриманих результатів, їхній науковій інтерпретації та узагальненні. На цьому етапі відбувається підготовка звітів, статей та інших наукових публікацій, презентація результатів на конференціях, виставках або в рамках шкільних наукових гуртків. Постпольовий етап також передбачає збереження та систематизацію зібраного матеріалу для подальшого використання в навчально-виховній діяльності, а також його передання до місцевих музеїв або архівів.

РОЗДІЛ 3: МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ У ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1. Методи організації історико-краєзнавчої роботи як форми позакласної діяльності

Методи організації історико-краєзнавчої роботи в закладах загальної середньої освіти базуються на інтеграції педагогічних, історичних та методологічних підходів, які дозволяють не лише передати учням знання про минуле рідного краю, але й сприяють розвитку науково-дослідницьких навичок та критичного мислення. Важливим елементом є інтердисциплінарність, що забезпечує зв'язок між історією, географією, літературою, етнографією та іншими дисциплінами, формуючи цілісний образ минулого, що репрезентується через матеріали регіонального характеру. В процесі історико-краєзнавчої роботи необхідно враховувати багатовекторність підходів до організації навчально-виховної діяльності, що передбачає використання як традиційних форм навчання, так і сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Однією з головних методологічних засад є краєзнавчий принцип, що передбачає глибоке вивчення місцевих історичних джерел, архівних матеріалів, усних свідчень, а також музеєфікацію історичних об'єктів та фактів. Завдяки цьому принципу, учні можуть не лише здобувати теоретичні знання, але й долучатися до пошуково-дослідницької роботи, яка є ключовою складовою пізнавальної діяльності. Критичне опрацювання джерел, відновлення історичних подій та явищ на основі фактичних матеріалів, пов'язаних з певною територією, активізує аналітичні здібності учнів, формує їхню здатність до самостійного наукового пошуку та обґрунтованого висновування.

Організація історико-краєзнавчої роботи в закладах загальної середньої освіти потребує також застосування принципу активної взаємодії з

культурно-історичними інституціями. Важливим є залучення учнів до співпраці з музеями, архівами, бібліотеками та іншими науковими закладами, що дозволяє використовувати в навчальному процесі оригінальні історичні джерела та артефакти. Це, у свою чергу, підвищує рівень емоційної залученості та мотивації учнів до вивчення історії, що є важливим чинником в організації ефективної освітньої діяльності.

Другим вагомим аспектом організації історико-краєзнавчої роботи є активне застосування проблемно-пошукового методу, який спрямований на формування в учнів навичок самостійного критичного аналізу історичних фактів та явищ. Сутність цього методу полягає в постановці перед учнями проблемних питань, які стимулюють їх до самостійного пошуку відповідей через дослідження краєзнавчих матеріалів, таких як архівні документи, мемуари місцевих мешканців, історичні карти та інші джерела. Відмінністю цього підходу є те, що учні не отримують готові відповіді від вчителя, а самі здійснюють дослідницьку діяльність, що формує у них наукове мислення, здатність до об'єктивного оцінювання історичних подій та явищ, а також вміння аргументувати власні висновки.

Метод проектної діяльності також займає центральне місце в історико-краєзнавчій роботі. Завдяки цьому методу учні можуть створювати власні дослідницькі проекти, присвячені вивченню історії рідного краю. Проектна діяльність включає такі етапи, як вибір теми, визначення джерел інформації, збирання матеріалів, систематизація отриманих даних та презентація результатів. Такий підхід сприяє не лише засвоєнню знань, але й розвитку в учнів навичок планування, колективної роботи, самостійної діяльності, а також презентаційних умінь. Виконання історико-краєзнавчих проектів дозволяє учням глибше усвідомлювати зв'язок між минулим і сучасним, розуміти соціально-історичні процеси, що відбувалися в їхньому регіоні, і робити висновки щодо їхнього впливу на сучасність.

Особливої уваги потребує залучення учнів до екскурсійної та польової роботи. Екскурсії, як форма активного навчання, дозволяють безпосередньо

ознайомитися з історичними об'єктами рідного краю, що сприяє глибшому усвідомленню учнями історичних процесів та явищ. Польова робота, що включає археологічні розкопки, етнографічні експедиції або роботу з джерелами на місцях, є надзвичайно важливою для розвитку практичних навичок учнів. Така діяльність сприяє формуванню у них розуміння історії як живого процесу, що постійно перебуває в стані реконструкції та інтерпретації на основі нових відкриттів та досліджень [14, с. 115].

Завершальним компонентом, який підкреслює методологічну специфіку організації історико-краєзнавчої роботи, є використання синергетичного підходу, що передбачає комплексну інтеграцію різних методів навчання і виховання для забезпечення всебічного розвитку особистості учня. Такий підхід акцентує увагу на необхідності одночасного розвитку інтелектуальних, емоційно-ціннісних та соціальних компетентностей учнів, що дозволяє формувати гармонійну і всебічно розвинену особистість. Важливе значення тут має поєднання індивідуальної, групової та колективної роботи учнів, що сприяє розвитку лідерських якостей, навичок взаємодії в команді та соціальної відповідальності.

Ефективність історико-краєзнавчої роботи значною мірою залежить від створення відповідного освітнього середовища, в якому учні зможуть активно долучатися до дослідницької та творчої діяльності. Вчителю в цьому процесі належить роль фасилітатора, який спрямовує пізнавальну діяльність учнів, надає необхідну методичну підтримку, а також створює умови для розвитку їхніх наукових інтересів. Використання сучасних цифрових технологій, зокрема краєзнавчих онлайн-платформ, віртуальних архівів та цифрових карт, дозволяє значно розширити можливості історико-краєзнавчої роботи, забезпечуючи доступ до широкого кола джерел інформації та сприяючи розвитку цифрової грамотності учнів.

Таким чином, методи організації історико-краєзнавчої роботи в закладах загальної середньої освіти є багатограними та багатовимірними, передбачаючи активне залучення учнів до пізнавально-дослідницької

діяльності. Вони спрямовані не лише на передачу знань про історію рідного краю, але й на формування критичного мислення, дослідницьких навичок та соціальної відповідальності учнів. Успішність цього процесу залежить від педагогічної майстерності вчителя, інтеграції сучасних методів та технологій, а також тісної співпраці з науковими та культурними інституціями.

Методи організації історико-краєзнавчої роботи як форми позакласної діяльності в закладах загальної середньої освіти відзначаються своєю специфічною структурою і гнучкістю, що дозволяє урізноманітнювати форми і методи навчально-виховної роботи з учнями поза межами шкільної програми. Позакласна історико-краєзнавча діяльність базується на концепції інтегрованого виховання, де історичні знання набувають особливої значущості як засіб формування особистісної ідентичності та національної самосвідомості учнів. Основним принципом організації такої роботи є добровільність участі учнів, що передбачає активізацію їхнього інтересу до історії через особистісно-орієнтовані педагогічні технології.

Позакласна історико-краєзнавча діяльність використовує широкий спектр методологічних підходів, що спрямовані на формування навичок самостійного дослідження та практичного опрацювання історичного матеріалу. В цьому контексті ключовою стає екскурсійна діяльність, що дозволяє поєднувати елементи наукового дослідження з практичними спостереженнями в польових умовах. Важливим аспектом є організація екскурсій за межі класної кімнати, що сприяє активному залученню учнів до процесу вивчення історичних об'єктів, артефактів та культурних пам'яток. Цей метод дозволяє формувати емоційне сприйняття історії та надає можливість учням пережити власний досвід, пов'язаний з конкретними історичними подіями, що мали місце в їхньому регіоні.

Ще одним важливим методом є проектна діяльність, що розвивається в позакласному просторі через ініціативи історичних клубів та гуртків. Проектні завдання дозволяють учням застосовувати теоретичні знання у практичній площині, беручи участь у створенні дослідницьких робіт,

тематичних виставок, або презентацій результатів власних краєзнавчих досліджень. Такі проекти можуть бути спрямовані на вивчення місцевих історичних традицій, родовідних досліджень, археологічних розкопок, етнографічних експедицій або систематизацію інформації з музейних експонатів. Подібні ініціативи сприяють інтеграції учнів до науково-дослідницької діяльності, а також формують у них навички командної роботи, планування і систематизації результатів. Водночас важливою складовою є формування у них критичного мислення, необхідного для аналізу різноманітних історичних джерел.

Значну увагу в організації позакласної історико-краєзнавчої роботи займає залучення учнів до науково-дослідницької діяльності шляхом використання методу проблемного навчання. Це передбачає постановку перед учнями конкретних дослідницьких завдань, що вимагають від них самостійного пошуку та опрацювання історичних матеріалів з метою їх аналізу та інтерпретації. Такий метод сприяє розвитку творчих здібностей учнів, їхньої здатності формувати власні гіпотези та обґрунтовувати висновки на основі реальних даних. Проблемно-пошуковий метод в історико-краєзнавчій діяльності дозволяє подолати статичність навчального процесу, забезпечуючи його динамізм та адаптивність до реальних історичних процесів, що відбувалися на території рідного краю.

Окрім того, позакласна історико-краєзнавча робота включає елементи краєзнавчої публіцистики, яка забезпечує вихід результатів дослідницької діяльності учнів на широкий загальний рівень. Підготовка та публікація матеріалів у місцевих газетах, участь у конкурсах на краєзнавчу тематику або презентація результатів досліджень на учнівських наукових конференціях сприяє не лише популяризації історії рідного краю, але й розвитку у молоді соціальної відповідальності та науково-дослідницької мотивації.

Таким чином, організація позакласної історико-краєзнавчої діяльності в загальноосвітніх навчальних закладах є складним, багаторівневим процесом, що охоплює як традиційні форми навчальної діяльності, так і новітні

методологічні підходи, спрямовані на формування творчого мислення, наукових та дослідницьких навичок учнів. Особливої уваги потребує комплексне поєднання теоретичних та практичних аспектів навчально-виховної діяльності, що дозволяє створити умови для розвитку гармонійної, всебічно розвиненої особистості з глибокими знаннями про історичне минуле рідного краю.

3.2. Побудова міжпредметних зв'язків під час організації історико-краєзнавчої роботи у ЗЗСО

Поняття міжпредметних зв'язків у школі набуває все більшої актуальності в контексті модернізації освітнього процесу, орієнтованого на формування цілісної картини світу у свідомості учнів. Міжпредметні зв'язки визначаються як педагогічний принцип, що передбачає інтеграцію знань, умінь та навичок з різних навчальних дисциплін, забезпечуючи взаємозв'язок між ними задля підвищення ефективності навчання. Цей підхід дозволяє подолати фрагментарність знань, яка характерна для традиційного предметного навчання, та спрямовує педагогічний процес на створення умов для розвитку у школярів системного мислення. Іншими словами, міжпредметні зв'язки функціонують як інструмент для розширення світоглядних горизонтів учнів, формування у них здатності бачити та аналізувати явища та процеси у взаємозалежності, що сприяє глибшому розумінню навчального матеріалу.

Теоретичне підґрунтя міжпредметних зв'язків базується на положеннях психології та педагогіки про інтегративну природу людського мислення. Людська здатність до синтезу інформації з різних джерел є основою для усвідомлення складних соціально-культурних явищ, тому освітня система має відображати цю інтегративність у процесі викладання. Міжпредметні зв'язки забезпечують учнів можливістю встановлювати логічні зв'язки між явищами, що вивчаються в межах різних дисциплін, і формувати на основі

цих зв'язків власні узагальнені уявлення про навколишній світ. Таким чином, застосування міжпредметних зв'язків дозволяє здійснювати формування знань на вищому когнітивному рівні, що відповідає рівню аналізу, синтезу та узагальнення, а не лише запам'ятовування і відтворення інформації.

У педагогічній практиці застосування міжпредметних зв'язків може реалізовуватися у кількох вимірах. Передусім, це міждисциплінарна інтеграція на рівні навчальних програм, коли теми різних предметів корелюються між собою і доповнюють одна одну, створюючи єдиний освітній контекст. Наприклад, вивчення історичних подій може бути синхронізоване з аналізом літературних творів, написаних у відповідний період, або з дослідженням природничо-наукових відкриттів, що вплинули на розвиток суспільства. Така координація навчального процесу забезпечує учням глибше розуміння як конкретного історичного контексту, так і загальних соціокультурних та наукових процесів.

Ще одним виміром міжпредметних зв'язків є інтеграція методів і прийомів навчання, коли однакові методи можуть застосовуватися у викладанні різних дисциплін для формування загальнонавчальних умінь і навичок. Це стосується, зокрема, розвитку дослідницьких компетентностей, здатності до критичного мислення, навичок аналізу і систематизації інформації. Оскільки такі компетентності є універсальними, їх формування повинно здійснюватися через усі навчальні предмети, що забезпечує інтеграцію навчального процесу на рівні способів пізнання.

Важливою складовою міжпредметних зв'язків є їхня здатність забезпечувати практико-орієнтоване навчання, що спрямоване на застосування набутих знань у різних життєвих ситуаціях. Оскільки реальні життєві завдання часто вимагають комплексного підходу, який включає різні знання та навички, міжпредметні зв'язки дозволяють формувати у школярів готовність до вирішення проблем, що виходять за межі окремих дисциплін. Це робить освітній процес більш наближеним до реального життя, готуючи

учнів до розв'язання складних завдань, які вимагають інтеграції знань з різних сфер [5, с. 23].

Нарешті, міжпредметні зв'язки відіграють важливу роль у розвитку творчого потенціалу учнів. Оскільки творчість передбачає здатність до комбінування та перетворення знань з різних галузей, міжпредметна інтеграція створює умови для розвитку креативного мислення. Зокрема, учні, залучені до виконання інтегрованих завдань, можуть виробляти нові, нестандартні підходи до вирішення проблем, використовуючи знання з різних дисциплін у несподіваних комбінаціях.

Отже, поняття міжпредметних зв'язків у школі є надзвичайно важливим як для формування цілісного світогляду учнів, так і для розвитку їхніх інтелектуальних і практичних компетенцій. Його реалізація сприяє підвищенню якості навчання, наближаючи процес здобуття знань до реалій сучасного світу, який вимагає від особистості здатності до інтеграції знань, креативності та ефективного застосування набутих умінь у різних контекстах.

Побудова міжпредметних зв'язків під час організації історико-краєзнавчої роботи в закладах загальної середньої освіти є складним та багатоаспектним процесом, який вимагає всебічного методичного забезпечення і концептуального осмислення. Історико-краєзнавча робота, як форма позакласної діяльності, має на меті не тільки розширення знань учнів про історію і культуру рідного краю, але й інтеграцію цих знань у ширший контекст міжпредметної освіти, що дозволяє сформувати цілісне сприйняття історико-культурних процесів у різних галузях знань.

Передусім, побудова міжпредметних зв'язків у такій діяльності базується на принципі поліфункціональності знань, коли учні здобувають не лише конкретні історичні факти, але й розвивають уміння застосовувати ці знання у широкому контексті. Наприклад, історико-краєзнавча робота потребує поєднання історичних знань із географічними, економічними, соціологічними, культурологічними і навіть природничими аспектами,

оскільки краєзнавча діяльність передбачає вивчення не лише соціально-історичних процесів, але й природного середовища та його взаємозв'язків з розвитком людських спільнот. Таким чином, відбувається формування у школярів багатопланової картини світу, що спонукає до розвитку системного мислення і здатності до аналізу комплексних явищ.

Історико-краєзнавча діяльність, орієнтована на інтеграцію знань, дозволяє також використовувати методи та прийоми з різних навчальних предметів для глибшого осмислення вивченого матеріалу. Наприклад, дослідження історичних подій регіону потребує знань з літератури для аналізу художніх творів, створених на основі цих подій, а також природничих наук для розуміння географічних умов, що вплинули на їх перебіг. У цьому контексті краєзнавча робота є зразком інтеграційного підходу до навчання, де вивчення історичних явищ потребує синтезу знань з різних галузей науки та культури.

Окремої уваги заслуговує питання формування практичних навичок учнів у межах міжпредметних зв'язків під час організації історико-краєзнавчої роботи. Практична спрямованість цієї діяльності передбачає активне залучення учнів до самостійного пошуку інформації, проведення досліджень, польових робіт, аналізу історичних та культурних пам'яток. У процесі таких досліджень учні розвивають навички роботи з різними джерелами інформації, що стимулює не лише пізнавальну активність, але й критичне мислення, необхідне для встановлення причинно-наслідкових зв'язків між історичними подіями і процесами.

Важливим аспектом організації міжпредметних зв'язків у контексті історико-краєзнавчої роботи є розвиток особистісно орієнтованого підходу до навчання. Використовуючи інтегративні можливості різних предметів, краєзнавча діяльність створює умови для самовираження і саморозвитку учнів через поглиблене вивчення рідного краю, що, своєю чергою, дозволяє розвивати почуття патріотизму і національної свідомості. Це сприяє формуванню у школярів особистісної мотивації до вивчення історії,

літератури, географії та інших дисциплін, адже знання рідного краю стає частиною їхньої особистої ідентичності, що значно підвищує їхню пізнавальну зацікавленість [3, с. 17].

Крім того, міжпредметні зв'язки в історико-краєзнавчій діяльності сприяють підвищенню якості освітнього процесу завдяки залученню різноманітних методів і форм навчання. Це може включати як традиційні лекції і семінари, так і проектні методи, коли учні самостійно організовують дослідницькі групи, ведуть роботу у польових умовах, розробляють краєзнавчі маршрути, створюють презентації або навіть мультимедійні проекти. Така багатофункціональність форм і методів роботи з різними галузями знань дозволяє забезпечити комплексний підхід до навчання, що орієнтується на практичну користь від здобутих знань та на розвиток компетенцій, необхідних для подальшого самостійного навчання і дослідницької діяльності.

Таким чином, організація історико-краєзнавчої роботи у ЗЗСО через призму міжпредметних зв'язків дозволяє забезпечити інтеграцію різних аспектів знань і умінь, що сприяє формуванню в учнів системного мислення і багатовимірного підходу до вивчення соціокультурних явищ. Вона слугує дієвим інструментом для підвищення мотивації учнів до вивчення не тільки окремих предметів, але й їхнього взаємозв'язку, забезпечуючи тим самим умови для їхнього всебічного інтелектуального розвитку.

Практичне впровадження міжпредметних зв'язків під час організації історико-краєзнавчої роботи у закладах загальної середньої освіти ґрунтується на інтеграції знань із різних навчальних дисциплін, що дозволяє не лише розширювати пізнавальні горизонти учнів, але й поглиблювати їхні аналітичні навички, стимулюючи критичне мислення та системне бачення історичних і культурних явищ. Одним із найбільш ефективних способів впровадження міжпредметних зв'язків у межах краєзнавчої роботи є створення проектної діяльності, що передбачає дослідницьку роботу учнів,

зосереджену на вивченні різних аспектів історії, культури, географії та природного середовища рідного краю.

Наприклад, проведення краєзнавчого дослідження на тему економічного розвитку регіону у певний історичний період дозволяє задіяти знання з економічної географії, історії економіки та соціології. Учні можуть вивчати документи місцевих архівів, що відображають розвиток господарства, водночас аналізуючи взаємозв'язки між економічними процесами та природними умовами регіону, що включає географічні й екологічні аспекти. Це сприяє поглибленому розумінню не лише історичних фактів, але й факторів, що їх зумовлювали, включаючи природні ресурси, кліматичні умови та соціальну структуру населення. Водночас знання з математики допоможуть учням аналізувати статистичні дані, пов'язані з демографічними показниками чи економічними показниками регіону, розраховувати приріст населення або зростання промисловості.

Ще одним прикладом ефективної міжпредметної роботи може бути дослідження літературної спадщини краю в контексті історико-культурних явищ. Тут література тісно переплітається з історією, адже багато літературних творів місцевих письменників відображають конкретні історичні події чи процеси, що відбувалися у певний період. Вивчення таких творів дозволяє учням краще зрозуміти соціально-політичну ситуацію тієї епохи, відчути настрої та ідеї, які панували у суспільстві. Це своєю чергою стимулює розвиток аналітичного мислення, оскільки учні можуть порівнювати літературні джерела з історичними фактами, шукати підтвердження чи спростування певних тез у реальних історичних документах, таким чином занурюючись у критичний аналіз як літератури, так і історичних фактів.

Вивчення природних умов регіону, наприклад, під час проведення екскурсій до місцевих пам'яток природи, можна поєднати із заняттями з біології, географії та екології. Учні можуть досліджувати вплив природного середовища на історичні події, зокрема на розвиток населених пунктів,

промислових і сільськогосподарських підприємств, торгівлі тощо. Географічні умови регіону нерідко мають вирішальне значення у становленні певних соціально-економічних структур, і їхнє дослідження дозволяє учням встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між природним ландшафтом і історичними процесами.

Інтеграція таких наук, як фізика чи хімія, також є можливою в рамках історико-краєзнавчої роботи. Наприклад, вивчення стародавніх технологій виробництва, що існували на території регіону, дозволяє поєднувати історичне дослідження з науковими знаннями про фізичні та хімічні процеси. Учні можуть дослідити, яким чином використовувалися природні ресурси для створення різних матеріалів чи виробів, які фізико-хімічні процеси лежали в основі цих технологій, і як розвиток таких технологій впливав на економічний та соціальний розвиток краю.

Таким чином, практична реалізація міжпредметних зв'язків у межах історико-краєзнавчої роботи дозволяє не лише інтегрувати знання з різних наук, але й сприяє формуванню у школярів цілісного сприйняття історичних, культурних і природних явищ. Вона розширює можливості пізнавальної діяльності учнів, стимулюючи їх до самостійного дослідження та творчого підходу до навчання, що є необхідним для формування компетенцій, потрібних у сучасному світі.

3.3. Планування діяльності історико-краєзнавчого клубу у закладі загальної середньої освіти

Планування діяльності історико-краєзнавчого клубу у загальноосвітньому закладі є складним процесом, який вимагає ґрунтовного врахування педагогічних, методичних та організаційних аспектів. Ця діяльність повинна будуватися на базі цілісної системи виховних та освітніх завдань, які спрямовані на розвиток історичної свідомості, культурної самобутності та патріотизму у здобувачів освіти. В основі планування лежить

необхідність забезпечення взаємозв'язку між краєзнавчою роботою та загальними освітніми цілями закладу, що передбачає організацію систематичної та багатопланової діяльності.

На етапі стратегічного планування першочерговим завданням є визначення основних напрямів роботи клубу, які повинні відповідати як віковим особливостям учнів, так і специфіці регіону, його історико-культурним та соціально-економічним особливостям. Це дозволяє створити ефективну систему виховного впливу на школярів, спираючись на контекстні особливості історико-краєзнавчої тематики, актуальної для даного регіону. Важливо також передбачити гнучкість у плануванні, що дозволить адаптувати програму діяльності клубу до змін у освітніх реаліях та потребах учнів, спрямовуючи їх на формування стійких морально-ціннісних орієнтирів через краєзнавчі дослідження.

При цьому варто враховувати, що кожен напрям діяльності клубу має бути детально структурованим і охоплювати як теоретичну, так і практичну частини. Наприклад, плануючи роботу з вивчення історії регіону, важливо поєднувати ознайомлення з джерелами, архівними документами та іншими формами навчальної діяльності з активними методами краєзнавчих експедицій, екскурсій, проектної роботи. Це забезпечить учням можливість занурення в дослідницьку діяльність, формування навичок роботи з історичними джерелами та артефактами, а також розвиток критичного мислення й самостійного аналізу.

Методична частина планування передбачає визначення форм та методів роботи, які сприятимуть досягненню поставлених цілей. У цьому контексті особливої уваги потребує урізноманітнення форм діяльності клубу, що дозволить зацікавити широке коло учнів різних вікових категорій та рівнів підготовки. Використання інтерактивних методів, зокрема рольових ігор, симуляцій історичних подій, дебатів, значно підвищує мотивацію до участі у клубній діяльності, а також сприяє глибшому осмисленню

історичних процесів через активну залученість учнів до їх моделювання та інтерпретації.

Окремою складовою планування діяльності клубу є організація роботи з партнерами та зовнішніми фахівцями. Успішність функціонування клубу значною мірою залежить від його співпраці з музеями, архівами, науковими установами та громадськими організаціями, які можуть забезпечити учням доступ до унікальних матеріалів і фахових консультацій. Це дозволить інтегрувати позашкільну краєзнавчу діяльність у ширший соціально-культурний контекст та забезпечити її практичну значущість для місцевої громади.

Особливу увагу у процесі планування необхідно приділяти оцінюванню результативності діяльності клубу. Відстеження досягнень учнів, їх прогресу у розумінні історичних та краєзнавчих питань, а також рівня залученості до дослідницької роботи є ключовими індикаторами ефективності клубу. Для цього доцільно запроваджувати різні форми моніторингу, зокрема проведення контрольних заходів, конкурсів, презентацій проектів, а також організацію публічних заходів, де учні можуть презентувати результати своєї діяльності.

Загалом, планування діяльності історико-краєзнавчого клубу має бути системним, методично продуманим процесом, спрямованим на формування у здобувачів освіти стійкої мотивації до вивчення історії та культури рідного краю, а також на розвиток їхнього громадянського світогляду через активне залучення до краєзнавчої та дослідницької роботи.

Таблиця 3.2.

План роботи історико-краєзнавчого клубу
Ізмаїльської гімназії №14 на 2025-2026 навчальний рік

Дата	Тема	Зміст
Вересень 2025	Вступне заняття. Знайомство з учасниками клубу	Ознайомлення з метою і завданнями клубу. Обговорення плану роботи на рік. Формування робочих груп для дослідницької роботи.

Жовтень 2025	Історія Ізмаїла: від стародавніх часів до сучасності	Лекція про основні історичні етапи розвитку міста Ізмаїл. Екскурсія до Ізмаїльського історико-краєзнавчого музею. Дискусія про роль міста в регіоні.
Листопад 2025	Пам'ятки архітектури Ізмаїла	Дослідження історії архітектурних пам'яток міста. Підготовка мультимедійної презентації про найбільш відомі будівлі.
Грудень 2025	Визначні постаті Ізмаїла та їх внесок в історію	Проведення дослідницької роботи про видатних діячів, пов'язаних з Ізмаїлом. Підготовка рефератів та їх презентація на клубних зборах.
Січень 2026	Історичні джерела для вивчення історії краю	Ознайомлення з архівними документами та методами їх використання у краєзнавчих дослідженнях. Практичне заняття з аналізу джерел.
Лютий 2026	Етнографічні дослідження Ізмаїльського району	Заняття про традиції та звичаї населення Ізмаїльського району. Підготовка проекту на основі зібраних етнографічних матеріалів.
Березень 2026	Ізмаїл у Другій світовій війні	Лекція та перегляд документального фільму про події Другої світової війни в Ізмаїлі. Підготовка дослідницьких робіт на тему воєнної історії регіону.
Квітень 2026	Географія Ізмаїльського району: природні ресурси	Дослідження природних ресурсів та географічних особливостей Ізмаїльського району. Підготовка карт та матеріалів для тематичного стенду.
Травень 2026	Екскурсія "Історичними шляхами Ізмаїла"	Проведення оглядової екскурсії історичними місцями Ізмаїла для учнів гімназії. Підведення підсумків роботи клубу за рік.
Червень 2026	Підготовка звіту про діяльність клубу	Оформлення річного звіту та підготовка презентації про результати дослідницької діяльності учасників клубу. Публікація матеріалів на сайті гімназії.

Запропонований план діяльності історико-краєзнавчого клубу на 2025-2026 навчальний рік базується на комплексному підході до вивчення історико-культурної спадщини рідного краю. Всі заплановані заходи

спрямовані на всебічний розвиток пізнавальної активності учнів, формування у них краєзнавчих навичок, глибокого розуміння історії та географії Ізмаїльського району, а також виховання патріотизму. Програму побудовано таким чином, щоб поєднувати теоретичні заняття з практичними дослідженнями, інтегруючи в освітній процес роботу з історичними джерелами, архівами, краєзнавчими об'єктами, етнографічними матеріалами. Екскурсії та презентації дозволять учасникам клубу не лише поглибити свої знання, але й розвивати комунікативні навички, вміння працювати у команді та представляти результати своєї роботи.

Висновки до Розділу 3

Отже, організація позакласної історико-краєзнавчої діяльності в загальноосвітніх навчальних закладах є складним, багаторівневим процесом, що охоплює як традиційні форми навчальної діяльності, так і новітні методологічні підходи, спрямовані на формування творчого мислення, наукових та дослідницьких навичок учнів. Особливої уваги потребує комплексне поєднання теоретичних та практичних аспектів навчально-виховної діяльності, що дозволяє створити умови для розвитку гармонійної, всебічно розвиненої особистості з глибокими знаннями про історичне минуле рідного краю.

Практична реалізація міжпредметних зв'язків у межах історико-краєзнавчої роботи дозволяє не лише інтегрувати знання з різних наук, але й сприяє формуванню у школярів цілісного сприйняття історичних, культурних і природних явищ. Вона розширює можливості пізнавальної діяльності учнів, стимулюючи їх до самостійного дослідження та творчого підходу до навчання, що є необхідним для формування компетенцій, потрібних у сучасному світі.

Запропонований план діяльності історико-краєзнавчого клубу на 2025-2026 навчальний рік базується на комплексному підході до вивчення

історико-культурної спадщини рідного краю. Всі заплановані заходи спрямовані на всебічний розвиток пізнавальної активності учнів, формування у них краєзнавчих навичок, глибокого розуміння історії та географії Ізмаїльського району, а також виховання патріотизму. Програму побудовано таким чином, щоб поєднувати теоретичні заняття з практичними дослідженнями, інтегруючи в освітній процес роботу з історичними джерелами, архівами, краєзнавчими об'єктами, етнографічними матеріалами. Екскурсії та презентації дозволять учасникам клубу не лише поглибити свої знання, але й розвивати комунікативні навички, вміння працювати у команді та представляти результати своєї роботи.

ВИСНОВКИ

Шкільне краєзнавство – це насамперед курс, що вивчається через лекції та практичні заняття, і завершується складанням заліку. Його предметом є організаційна та методична діяльність вчителя, який керує шкільною краєзнавчою роботою. Ми ознайомимося з історією краєзнавчого руху, зокрема дитячого та шкільного, його організаційними формами, основними напрямками та методами роботи.

У "Національній доктрині розвитку освіти України", затвердженій указом Президента 17 квітня 2002 року (№ 347/2002), у розділі "Національний характер освіти і національного виховання" зазначено, що освіта має будуватися на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності. Основне завдання полягає у формуванні свідомого громадянина та патріота. Найкращим способом реалізації цього є звернення до історії, звичаїв, обрядів і традицій рідного краю, села або міста.

Концепція безперервної історичної освіти в Україні акцентує увагу на важливості знання не лише історії власного народу, але й минулого населення, що проживає в конкретному регіоні, місті або селі. Тому краєзнавство та регіональна історія мають стати невід'ємною частиною вітчизняної історії.

Науковці мають різні підходи до визначення шкільного краєзнавства. Наприклад, Іван Терентійович Прус вважає краєзнавство дидактичною категорією, що передбачає всебічне вивчення учнями конкретної території через різні джерела, особливо за допомогою спостережень під керівництвом викладача. Дехто вважає це принципом навчання і виховання, а також методом для здобуття знань, навичок і вмінь.

М. Ю. Костриця та В. В. Обозний описують шкільне краєзнавство як комплексну діяльність школярів під керівництвом учителя, яка включає навчально-освітню, пошуково-дослідницьку та громадсько-корисну роботу в процесі вивчення рідного краю. Різноманітність визначень пов'язана з

багатогранністю цього поняття, його педагогічною багатофункціональністю і недостатньою теоретичною розробкою.

Отже, шкільне краєзнавство охоплює вивчення учнями природи, соціально-економічного життя, історії та культури рідного краю під керівництвом учителя як під час уроків, так і поза ними. Основні риси цього процесу — локальний характер досліджень і активна діяльність учнів. Як наукова галузь, шкільне краєзнавство базується на фундаментальних принципах, дотримання яких є обов'язковим.

Таким чином, шкільне краєзнавство має низку важливих завдань:

- сприяє глибокому засвоєнню основних навчальних дисциплін учнями;
- допомагає відновити та зміцнити духовні, моральні цінності та національну свідомість;
- формує згуртований учнівський колектив, об'єднаний спільними цілями;
- поповнює музеї, архіви та краєзнавчі куточки завдяки збору та вивченню матеріалів про історію рідного краю;
- сприяє розвитку інтересу до наукового пізнання та формує дослідницькі навички у школярів.

Підсумовуючи, можна зазначити, що основним об'єктом курсу "Шкільне краєзнавство" є педагогічна діяльність вчителя, який організовує краєзнавчу роботу, використовуючи різні форми та методи педагогічного керівництва процесом пізнання, дослідження та застосування учнями знань про рідний край.

Краєзнавство, як важлива галузь людської діяльності, має складну внутрішню структуру, яка включає в себе кілька важливих компонентів, що взаємодіють між собою. Поділ краєзнавства на різні види, як правило, здійснюється за двома основними критеріями — змістом та формою організації діяльності. За змістом краєзнавство поділяється на географічне, історичне, літературне, мистецтвознавче, культурологічне, економічне,

археологічне, етнографічне, генеалогічне, природниче тощо. З іншого боку, за формою організації краєзнавство поділяється на державне, громадське та шкільне. Державне краєзнавство охоплює діяльність органів місцевого самоврядування, наукових установ, музеїв, архівів, бібліотек та вищих навчальних закладів, спрямовану на комплексне вивчення певних територій. Громадське краєзнавство охоплює діяльність громадських організацій, товариств, спілок, асоціацій та окремих дослідників, що беруть участь у вивченні краю. Важливим є також окреме виділення шкільного краєзнавства, яке має специфічний рівень досліджень та систему координації, а також охоплює найширшу аудиторію, де учителі та учні активно беруть участь у всеукраїнських краєзнавчих проектах, демонструючи при цьому вагомі результати.

У другому розділі даного дослідження було встановлено, що організаційні форми шкільної історико-краєзнавчої роботи включають різноманітні освітньо-виховні та дослідницькі структури, які забезпечують активне залучення учнів до вивчення історико-культурної спадщини рідного краю. Серед них важливе місце займають краєзнавчі гуртки, факультативи та спецкурси, що забезпечують систематичне навчання і дослідницьку діяльність в умовах шкільної програми. Під керівництвом педагогів учні вивчають локальні історичні події та процеси, аналізують джерела й документи, проводять краєзнавчі дослідження, спрямовані на розширення їхнього світогляду та формування історичної свідомості.

Позакласні форми організації цієї роботи включають краєзнавчі екскурсії, походи, експедиції та польові дослідження, що дозволяють учням безпосередньо долучатися до дослідження матеріальних об'єктів історії й культури свого регіону. Участь у шкільних і позашкільних науково-практичних конференціях, тематичних виставках та конкурсах також стимулює їх до активного використання краєзнавчих матеріалів у науково-дослідницькій діяльності.

Основними напрямками шкільної історико-краєзнавчої роботи є вивчення історії рідного краю через дослідження архівних і літературних джерел, аналіз історичних подій і культурних процесів, що мали місце в конкретному регіоні. Це включає систематизацію зібраного матеріалу, його наукову обробку і презентацію у формі дослідницьких робіт, звітів, статей або науково-популярних публікацій. Школярі також залучаються до створення музейних експозицій, що базуються на їхніх власних краєзнавчих дослідженнях, та до формування баз даних про видатних діячів, історичні місця, архітектурні пам'ятки та культурні явища їхньої місцевості.

Таким чином, шкільна історико-краєзнавча робота є важливою складовою формування національної ідентичності та громадянської свідомості учнів. Вона поєднує у собі освітній, виховний та науково-дослідницький аспекти, спрямовані на інтеграцію учнів у науковий процес і водночас на забезпечення спадкоємності історико-культурних знань про рідний край.

Поняття шкільної краєзнавчої експедиції охоплює комплекс організаційно-педагогічних заходів, спрямованих на систематичне залучення учнів до безпосереднього вивчення природних, соціально-економічних і культурно-історичних об'єктів свого регіону шляхом польових досліджень. Шкільна краєзнавча експедиція розглядається як важливий засіб активного наукового пізнання, що забезпечує учням можливість практично застосовувати теоретичні знання, отримані під час навчання, та розвивати навички дослідницької діяльності. У цьому контексті експедиція виступає не лише як інструмент навчання, а й як форма формування у школярів історичної, географічної та екологічної свідомості, що сприяє вихованню почуття патріотизму та відповідальності за збереження культурної та природної спадщини.

Етапи шкільних краєзнавчих експедицій мають чітко визначену структуру, що забезпечує послідовність та систематичність дослідницького процесу. Перший етап, підготовчий, включає формування загальної концепції

експедиції, визначення її наукової мети, завдань та об'єктів дослідження. На цьому етапі проводиться підбір необхідних джерел, розробка маршруту та формування експедиційної групи, яка отримує відповідні інструкції щодо методології та організаційних аспектів дослідження.

Другий етап, польовий, передбачає безпосереднє проведення експедиції, що включає збирання фактичного матеріалу, документування об'єктів дослідження та їхню попередню систематизацію. Особлива увага приділяється спостереженням, збору зразків, фотографуванню та проведенню інтерв'ю з місцевим населенням, що дозволяє учням отримати емпіричні дані для подальшого аналізу.

Завершальний етап, постпольовий, полягає в обробці отриманих результатів, їхній науковій інтерпретації та узагальненні. На цьому етапі відбувається підготовка звітів, статей та інших наукових публікацій, презентація результатів на конференціях, виставках або в рамках шкільних наукових гуртків. Постпольовий етап також передбачає збереження та систематизацію зібраного матеріалу для подальшого використання в навчально-виховній діяльності, а також його передання до місцевих музеїв або архівів.

Організація позакласної історико-краєзнавчої діяльності в загальноосвітніх навчальних закладах є складним, багаторівневим процесом, що охоплює як традиційні форми навчальної діяльності, так і новітні методологічні підходи, спрямовані на формування творчого мислення, наукових та дослідницьких навичок учнів. Особливої уваги потребує комплексне поєднання теоретичних та практичних аспектів навчально-виховної діяльності, що дозволяє створити умови для розвитку гармонійної, всебічно розвинутої особистості з глибокими знаннями про історичне минуле рідного краю.

Практична реалізація міжпредметних зв'язків у межах історико-краєзнавчої роботи дозволяє не лише інтегрувати знання з різних наук, але й сприяє формуванню у школярів цілісного сприйняття історичних, культурних

і природних явищ. Вона розширює можливості пізнавальної діяльності учнів, стимулюючи їх до самостійного дослідження та творчого підходу до навчання, що є необхідним для формування компетенцій, потрібних у сучасному світі.

Запропонований у третьому розділі план діяльності історико-краєзнавчого клубу на 2025-2026 навчальний рік базується на комплексному підході до вивчення історико-культурної спадщини рідного краю. Всі заплановані заходи спрямовані на всебічний розвиток пізнавальної активності учнів, формування у них краєзнавчих навичок, глибшого розуміння історії та географії Ізмаїльського району, а також виховання патріотизму. Програму побудовано таким чином, щоб поєднувати теоретичні заняття з практичними дослідженнями, інтегруючи в освітній процес роботу з історичними джерелами, архівами, краєзнавчими об'єктами, етнографічними матеріалами. Екскурсії та презентації дозволять учасникам клубу не лише поглибити свої знання, але й розвивати комунікативні навички, вміння працювати у команді та представляти результати своєї роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29-30 квітня 2003 року): матер. і док. (2004). К.: Академія. 160 с.
2. Бабишен С.Д. Топоніміка в школі (На матеріалах Хмельницької області) / С.Д. Бабишен. (1962). К.: Рідна школа. 122 с.
3. Білавич Г., Савчук Б. Товариство "Рідна школа" (1881–1939 рр.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. 205 с.
4. Білик Н. І. (2021). Музей як центр координації освітньо-виховної та краєзнавчої роботи закладу освіти. Розвиток інформаційної компетентності педагога. URL: <http://isp.poippo.pl.ua/article/view/233698/232945> (дата звернення: 12.06.2024).
5. Бондаренко Г. (2011). Теоретичні та методологічні проблеми історичного краєзнавства. *Краєзнавство*. Науковий журнал, № 3, с. 23.
6. Борис У. (2023). Шкільне краєзнавство в Україні: витоки становлення та особливості розвитку за умов викликів сьогодення. URL: <http://mir.dspu.edu.ua/article/view/273128/270060> (дата звернення: 07.06.2024).
7. Брижак Н.Ю. (2012). Краєзнавча та туристична робота. Курс лекцій для студентів педагогічного факультету, які навчаються на спеціальності «Початкова освіта». Мукачєво: МДУ, с. 34 – 35.
8. Винокур І.С. Розвиток історичного краєзнавства на Поділлі: досвід і проблеми. Тези всеукр. наук. конф. з істор. краєзн. (1991). Кам'янець-Подільський; К.: Рідний край. С. 12-13.
9. Голубко В., Качараба С., Середяк А. (2005). Історичне краєзнавство. Навчальний посібник. Ч.І. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005, с. 13-14.

- 10.Голубко В., Качараба С., Середяк А. (2005). Історичне краєзнавство. Навчальний посібник. Ч. І. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. 130 с.
- 11.Гомля Л. (2012). Особливості організації краєзнавчої роботи в школі. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/9462/1/29.pdf> (дата звернення: 05.06.2024).
- 12.Гуменюк С.К. (1991). З історії краєзнавчого руху на Поділлі. V Всеукр. наук. конф. з істор. краєзн.: тези доп. і повід. Кам'янець-Подільський; К.: Рідний край. С. 35.
- 13.Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») №896-93-п (1996). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.06.2024).
- 14.Дзекунов А. М. (2014). Навчальна екскурсія в системі шкільної та позашкільної освіти. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, № 8, с. 115.
- 15.Долецька С.В. (2011). Патріотичне виховання молодших школярів у процесі краєзнавчої роботи: автореф. дис. канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання». Луганськ. 20 с.
- 16.Єленіна Є. (2020). Застосування виставкових матеріалів краєзнавчого музею в освітньому процесі школи. *Наукові записки БДПУ. Серія: Педагогічні науки*, № 3, с. 152
- 17.Єрмакова В., Копилець Є. (2023). Методичні рекомендації до виконання практичних і самостійних робіт з дисципліни «Методика організації туристично-краєзнавчої роботи». Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, с. 6.
- 18.Жупанський Я., Круль В. (1994). Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства. *Краєзнавство*, No 2, с. 15.
- 19.Закон України «Про музеї та музейну справу». *Відомості Верховної Ради України*. (1995). № 25. С. 565-573.

20. Закон України «Про охорону культурної спадщини». *Відомості Верховної Ради України*. (2000). № 39. С. 333-372.
21. Закон України «Про туризм» №324-95-ВР. (1995). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.06.2024).
22. Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: наук. зб. (2002). Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова. 424 с.
23. Камбалова Я., Загребельна Н., Грузін Н. (2022). Музейні історико-краєзнавчі екскурсії для здобувачів освіти: проблеми та перспективи в реаліях Нової української школи. URL: <https://kiu.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/56/2023/05/materialy-zbirnyka-konferentsii-istoryko-kraieznavcha-diialnist-u-zakladakh-osvity.-2022.-na-sajt.pdf> (дата звернення: 03.06.2024).
24. Кашаба О. (2010). Історичне краєзнавство як складова національної освіти: теоретичний аспект. *Краєзнавство*. Науковий журнал, № 1–2, с. 96–97.
25. Коваленко М., Андрійчук Т. (2024). Особливості позаурочної роботи з географії у формі краєзнавчих екскурсій. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/39897/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97%20%284%29.pdf> (дата звернення: 12.06.2024).
26. Коваль А.П. (2001). Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України. К.: Либідь. 301 с.
27. Костриця М.Ю., Обозний В.В. (1995). Шкільна краєзнавчо-туристична робота. К.: Вища школа. 223 с.
28. Костриця М.Ю., Обозний В.В. (1995). Шкільна краєзнавчо-туристична робота. Київ: Вища школа, с. 22.

29. Кушнір Л., Гомля Л. (2012). Особливості проведення краєзнавчої роботи в школі. Витоки педагогічної майстерності, с. 166–168.
30. Лосюк П. (2007). Регіональний етнографічний компонент у сучасній школі (на прикладі Гуцульського регіону). Снятин: Прут Принт. 158 с.
31. Моя земля – земля моїх батьків: положення про рух учнівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу. (1991). *Освіта*. 24 січня.
32. Національна доктрина розвитку освіти. URL: http://schoolchem.ho.ua/ZavKab/NormD/1_7_nac_doktryna.pdf
33. Паска Б. (2021). краєзнавчі екскурсії територією Івано-Франківщини як спосіб формування і розширення знань про дисидентський рух. URL: <https://kiu.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/56/2023/05/materialy-zbirnyka-konferentsii-istoryko-kraieznavcha-diialnist-u-zakladakh-osvity.-2022.-na-sajt.pdf> (дата звернення: 07.06.2024).
34. Пелипейко І. (1998). Мій рідний край: природа, господарювання, населення Гуцульщини. Косів: Писаний камінь. 112 с.
35. Перерва В. С. (2022). Інноваційні методики національно-патріотичного виховання школярів засобами історико-краєзнавчих екскурсій (із власного практичного досвіду). URL: [https://lib.iitta.gov.ua/730894/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20\(%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84.%2002.06.2022\).pdf](https://lib.iitta.gov.ua/730894/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20(%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84.%2002.06.2022).pdf) (дата звернення: 13.06.2024).
36. Подолянчук М., Народова І. (2015). Сучасний стан та перспективи розвитку екскурсійної діяльності в Україні. *Стратегічні перспективи туристичної та готельно-ресторанної індустрії в Україні: теорія, практика та інновації розвитку*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. Умань, с. 114.
37. Покоłodна М. (2017). Організація екскурсійної діяльності: підручник. Харків : ХНУМГім. О. М. Бекетова, 2017, с. 88- 91.

38. Положення про відомчу реєстрацію і перереєстрацію музеїв при закладах освіти системи Міністерства освіти України (Затв. наказом Міносвіти України 20.05.97 р. № 152). *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. (1997). № 18. С. 10-21.
39. Положення про Всеукраїнську історико-географічну експедицію учнівської молоді «Мікротопоніми України». *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. (1995). № 6. С. 8-10.
40. Положення про музей при закладі освіти системи Міністерства освіти України (Затв. наказом Міносвіти України 20.05.97 р. № 151). *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. (1997). № 18. С. 3-10.
41. Правила проведення туристських походів, експедицій і екскурсій з учнівською і студентською молоддю України (Затв. наказом Міносвіти України 03.03.93 р. № 52). *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. (1993). № 6. С. 3-16.
42. Прокопчук В.С. (2010). Шкільне краєзнавство: навчальний посібник. Кам'янець-Подільський: Кондор, с. 35 – 40.
43. Прокопчук В.С. (2004). Під егідою Українського комітету краєзнавства / В.С. Прокопчук. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова. 312 с.
44. Прохорова Л., Дьячкова А. (2021). Краєзнавчі екскурсії як засіб національно-патріотичного виховання учнівської молоді. *Вища освіта у гармонізації освітнього простору особистості: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*, с. 47-48.
45. Прус І.Т. (1984). Краєзнавча робота в школі. Київ: Рад. школа, с. 8.
46. Семенова К. В. (2020). Поняття та класифікація шкільних екскурсій. *Менеджмент розвитку сучасного закладу освіти в умовах інформаційного освітнього простору. Матеріали всеукраїнської наукової конференції*, с. 56 - 57.

- 47.Семенова К. В. (2023). Методика проведення шкільних екскурсій в Україні у другій половині ХХ ст . URL: <http://isp.poippo.pl.ua/article/view/275297> (дата звернення; 06.06.2024).
- 48.Скульський Р. (1997). Місце та призначення українознавства, народознавства, гуцульщинознавства у навчально-виховному процесі школи. *Гуцульська школа*. № 1(6). С. 51–53.
- 49.Треф'як Я. (2002). Методика краєзнавчої роботи в національній школі. Івано-Франківськ. 106 с.
- 50.Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» №35-2001. (2001). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/35/2001#Text> (дата звернення: 14.06.2024).
- 51.Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку освіти» №347-2002 (2002). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text> (дата звернення: 09.06.2024).
- 52.Франко І. (1986). Галицьке краєзнавство. Зібрання творів у 50-ти томах. Київ: Наукова думка. Т. 46. Кн. 2. С. 116–150.
- 53.Янко М.Г. (1975). Топонімічний словник-довідник Української РСР. К.

ДОДАТОК А: МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ В ШКОЛІ

Методичні рекомендації щодо організації історико-краєзнавчої роботи в загальноосвітніх навчальних закладах передбачають комплексний підхід до інтеграції краєзнавчих елементів у освітній процес, орієнтуючи педагогічну діяльність на формування в учнів не лише знань з історії та культури рідного краю, а й на розвиток дослідницьких, аналітичних та креативних здібностей через різноманітні методи навчання та виховання.

У першу чергу, необхідно підкреслити важливість системного підходу до впровадження історико-краєзнавчої роботи як елементу навчальної програми, що сприяє глибокому пізнанню учнями соціально-культурних, природничих та історичних особливостей свого регіону. Ключовим моментом є інтеграція краєзнавчих тем у курси історії, географії, літератури, що дозволяє здійснити ефективне поєднання теоретичного матеріалу з практичним дослідженням та аналітичними вправами.

Організація краєзнавчої роботи повинна базуватися на методах активного навчання, зокрема дослідницькому підході, який стимулює учнів до самостійного збирання інформації, аналізу архівних джерел, складання карт, участі в експедиціях та екскурсіях, що дає змогу не лише засвоїти факти, але й виявити взаємозв'язки між подіями, явищами та процесами. Така робота сприяє розвитку критичного мислення, уміння робити висновки, а також формує у школярів глибоке розуміння історичних контекстів і закономірностей, що визначають соціокультурні процеси у рідному краї.

Важливим аспектом є інтеграція міждисциплінарних підходів у краєзнавчій діяльності, що передбачає вивчення місцевої історії через призму різних наукових дисциплін — історії, соціології, географії, мистецтвознавства, етнології тощо. Такий підхід дозволяє створити комплексне уявлення про регіон, його розвиток, культурну спадщину, етнічні та соціальні особливості, що значно розширює горизонти знань учнів,

дозволяючи їм виходити за межі лише шкільної програми і здійснювати глибоке пізнання оточуючої реальності через особисті дослідження.

Не менш важливим є організація позакласної роботи, яка включає проведення факультативів, гуртків, науково-дослідницьких конференцій, музейних проектів та культурно-освітніх акцій, які сприяють активному залученню учнів до краєзнавчої діяльності. Це створює сприятливі умови для формування в учнів наукового мислення та поглиблення інтересу до пізнання своєї батьківщини. За допомогою таких форм роботи діти можуть отримати не тільки теоретичні знання, але й практичні навички проведення наукових досліджень, участі в публічних заходах, організації виставок, презентацій та інших творчих ініціатив.

Також важливим є впровадження дослідницької діяльності в рамках краєзнавчої роботи, що дозволяє розвивати навички самостійної роботи учнів, сприяє їхньому емоційному й інтелектуальному зростанню. Для цього вчителю варто акцентувати увагу на використанні широкого спектра методичних інструментів — аналізу джерел, польових досліджень, а також залучення учнів до науково-дослідницьких проектів, що пов'язані із збереженням культурної спадщини, дослідженням локальних історичних подій, культури та природних особливостей.

Загалом, шкільне краєзнавство є потужним інструментом для формування в учнів глибокого усвідомлення своєї приналежності до рідного краю, для розвитку національної свідомості та патріотизму, що є важливими елементами громадянської ідентичності. Проте цей процес потребує не тільки теоретичного навчання, а й практичного залучення учнів до краєзнавчих досліджень, що сприятиме розвитку їхніх когнітивних і творчих здібностей, а також допоможе краще зрозуміти важливість збереження культурної спадщини й природного середовища.

Таким чином, організація історико-краєзнавчої роботи в школах є надзвичайно важливим етапом формування у школярів наукового світогляду,

інтересу до власної історії та культури, що є основою для майбутнього активного й відповідального громадянства.